

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Освічена повивальна бабка в повітовому місті Російської імперії:
уманський казус (1850-ті-1860-ті рр.)»

Виконала: студентка 2-го року навчання

Спеціальності

032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Клименко Ганна Олексіївна

Науковий керівник Диса К.Л.,

кандидат історичних наук, доцент, PhD

Рецензент Мартинюк О.В.,

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Освічена повивальна бабка в повітовому місті Російської імперії: уманський казус (1850-ті-1860-ті рр.)»

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія» Клименко Ганна Олексіївна

Науковий керівник: Дуса К. Л.

Захищена: " __ " _____ 2020 р.

Короткий зміст роботи:

Робота присвячена дослідженню казусу, пов'язаного з роботою повітових повивальних бабок Марти Плавської та Євдокії Таранкевич у повітовому місті Умань 1850-х-1860-х років. Через мікроісторичний аналіз конфлікту професійного агенту медикалізації, якими були Плавська та Таранкевич, з локальним середовищем розкриваються багато соціальних та культурних аспектів модернізації медицини, котрі не були висвітлені раніше у історіографії з даної теми. Це і саморепрезентація та агентність освіченої повивальної бабки, і її стосунки з пацієнтами та місцевими і губернськими елітами і колежанками. Метою роботи є дослідити ці аспекти.

Джерельна база дослідження – неопубліковані документи з фондів Губернського правління (ф. № 1), Цивільного генерал-губернатора Київської губернії (ф. № 2) та Лікарської управи (ф. № 13), Державного архіву Київської області. Головним чином це звіти повивальних бабок, справи з переліком повивальних бабок губернії, скарги та «прошення» повивальних бабок, а також справи, що описують стан медичного

обслуговування, особливості формування адміністративних еліт в Умані і повіті. Для створення розуміння культурного та інтелектуального контексту медикалізації родопомочі використані еґо-свідчення, зображення родопомочі та образи повивальних бабок та лікарів у художній літературі, праці медиків. Для розуміння правового поля, в якому жінки працювали, використані законодавчі акти.

Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА

Я Клименко Ганна Олексіївна,
студент(ка) 2 року навчання факультету гуманітарних наук,
спеціальність історія,
адреса електронної пошти localshouts1@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Освічена повивальна бабка в повітовому місті Російської імперії: уманський казус (1850-ті-1860-ті рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

11.06.2020

Дата

Підпис

Клименко Г.О.

Прізвище, ініціали

Зміст

Вступ.....	3
1 Марта Плавська і Євдокія Таранкевич та їх час: освіта, професійна ієрархія та агентність повітової повивальної бабки	9
1.1 Освіта повивальної бабки як основа проекту з медикалізації родопомочі у Російській імперії.....	10
1.2 Обмеженість освіти, професійна субординація та практика вченої повивальної бабки у великих містах і на периферії імперії	16
1.3 Знання, агентність та саморепрезентація Марти Плавської і Євдокії Таранкевич.....	23
2 Стосунки між пацієнтами та акушерським персоналом у Російській імперії: погляд тих, хто отримує допомогу та тих, хто її надає	32
2.1 Домашні пологи та комодифікація акушерських послуг.....	35
2.3 Розуміння пологів серед пацієнтів у Російській імперії XIX ст.	44
2.3 Повітова повивальна бабка та її пацієнти: Марта Плавська та Євдокія Таранкевич у «війні» за клієнтуру	53
3 Конфлікт та його розв'язання: два випадки конфронтації акушерок з місцевими елітами.....	63
3.1 Специфіка формування еліт та медичної системи у військовому місті Умань в першій половині XIX століття.....	63
3.2 Повітова повивальна бабка Плавська і конфлікт з начальством військового поселення.....	71
3.3 Євдокія Таранкевич у вирі скандалу і розслідування	77
Висновки	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92

Вступ

Проекти з модернізації та медикалізації родопомочі, котрі припали в Західній Європі, Північній Америці та Російській імперії на XVIII та XIX століття, оголосили традиційні практики родопомочі небезпечними, неефективними та шкідливими. Оскільки медикалізація, як і будь-який модернізаційний проект, претендувала на те, щоб стати істиною в останній інстанції, риторика, висловлена у джерелах цього періоду, легко може ввести дослідника в оману. Може навіть здатися, що саме у цей час суспільство, держава та індивід прямують семимильними кроками до комфортної, гарно організованої та впорядкованої сучасності. Для родопомочі це особливо актуально, адже проект з професіоналізації акушерського персоналу був спрямований проти великої дитячої та материнської смертності, а отже керувався «гуманістичними» цілями. Спроби написати історію агентів медикалізації ризикують втратити голоси самих цих людей за риторикою проекту. Вчені повивальні бабки в Російській імперії є саме такими агентами з чітко окресленою професійною місією та напрочуд скромним місцем у історіографії. Вирішити цю проблему, на нашу думку, може мікроісторичний підхід. Саме новим поглядом на становлення професійної повивальної справи у Російській імперії зумовлена **актуальність** нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є соціокультурні умови становлення повивальної справи у Російській імперії модерної доби. **Предметом** дослідження є уманський казус, у якому розкривається взаємодія Марти Плавської та Євдокії Таранкевич із місцевим та губернським керівництвом, пацієнтами та колежанками.

Робота має на **меті** дослідити соціальні та культурні особливості професійної діяльності повітових повивальних бабок міста Умань 1850-х-1860-х рр. в умовах конфлікту з місцевою поліцією.

Відповідно до поставленої мети, у роботі будуть виконані такі **завдання**:

- З'ясувати яким чином освіта та місце у професійній ієрархії впливали на агентність Плавської та Таранкевич
- Дослідити погляд пацієнтів Російської імперії на родопоміч та стосунки Плавської і Таранкевич з їхніми пацієнтами
- Проаналізувати конфлікти з військовою поліцією, які виникли у Плавської і Таранкевич, та їхні стратегії розв'язання цих конфліктів

Хронологічні межі дослідження визначені триванням конфліктів між Плавською та Таранкевич і військовою поліцією міста Умань, які охопили 1850-ті-1860-ті рр.

Методологічні інструменти нашого дослідження – соціальна історія медицини, мікроісторичний підхід та метод *close reading*. Сучасні студії з соціальної історії медицини дозволяють поглянути на медикалізацію не як на лінійний поступ медичного прогресу, але як на, передовсім, соціальну ситуацію, у котрій формуються та розкриваються концепції влади, тілесності та досвіду¹. Мікроісторичний підхід відкриває перед дослідником унікальну перспективу на знайомі, на перший погляд, явища. Роже Шарт'є говорить про мікроісторію, коментуючи «Сир і черви» Гінзбура, що «саме на цьому (мікро)рівні і тільки на ньому ми можемо зрозуміти без детерміністського редуccionізму відносини між системами вірувань, цінностей, саморепрезентацій з одного боку та соціальної ідентифікації з іншого»². Іншими словами, саме мікроевподки надають історикам, звиклим до абстракцій, живі оприявлення цих абстракцій (ідентичностей, ширших соціальних змін, державної політики), виконуючи, таким чином, унікальну функцію майже лабораторної перевірки гіпотези. Окрім цього, у центрі такого історичного наротиву завжди знаходиться людина, а не теоретична рамка. Людський досвід, ідеї, саморепрезентація та поведінка.

¹*Jackson M.* Introduction // *The Oxford Handbook of the History of Medicine* / Ed. by Mark Jackson. –Oxford, 2011. – P. 25.

²*Chartier R.* Intellectual History or Sociocultural History? The French Trajectories // *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*. – Ithaca, NY, 1982. – P. 32.

В українській історіографії більше уваги приділено дослідженню саме вищої медичної освіти, професійної діяльності лікарів, проте тема «допоміжних» медичних професій, як-от фельдшерів та акушерок, в ній майже не розвинена. Катерина Кобченко справедливо зауважує, що вітчизняних істориків цікавлять найбільше саме академічні відкриття та досягнення відомих постатей³. Праць, присвячених дослідженню професії повивальних бабок, згідно з нашими знахідками, справді менше, аніж розвідок про лікарів та жінок-лікарів у Російській імперії. Порівняно дослідженою є тема практики сільських повитух на теренах імперії. Такі розвідки в переважній більшості ґрунтуються на працях російських етнографів XIX ст., інколи з залученням власних польових матеріалів. Зокрема, про російські терени в цьому контексті пишуть Марина Громико⁴ та Тетяна Лістова⁵, а на українських матеріалах – дослідниця Олена Боряк⁶. Порівняно з розвідками про сільських повитух, професія повивальних бабок в міському середовищі досліджена досить фрагментарно. Цій темі присвячена стаття Ігоря Сердюка «Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві»⁷. Автор розглядає працю повивальної бабки з точки зору її взаємодії з міським соціумом.

У російській історіографії тему повивальної справи з використанням методології гендерних студій досліджують Наталя Міцюк та Наталя Пушкарьова. Цій темі присвячена стаття «Повивальные бабки в истории

³Кобченко К. Перша форма жіночої професійної освіти (до 165-річчя заснування Інституту повивального мистецтва при Університеті Св. Володимира) // Українознавство: календар-щорічник / Упор. В. Піскун, А. Ціпка. – К, 2010. – С. 118-119.

⁴Громыко М. М. Мир русской деревни. – Москва, 1991. – 445 с.

⁵Listova T.A. Russian rituals, customs and beliefs associated with the midwife (1850-1930) // Russian traditional culture: religion, gender, and customary law / ed. by Marjorie Mandelstam Balzer. – Armonk, N.Y., 1992. – P. 122-142.

⁶Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С. 49-61.

⁷Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // Краєзнавство. – 2009. – 3. – С. 216-217.

медицины России (XVIII – сер. XIX в.)»⁸ та численні публікації на суміжні теми. У ній дослідниці розглядають теми професіоналізації повивальних бабок, особливості їхньої взаємодії з владою. В англomовній історіографії досліджень з історії повивального мистецтва значно більше, адже ця тема знаходиться на перетині популярних у цьому дослідницькому середовищі напрямків жіночої історії, історії жіночої праці, історії сексуальності та репродуктивної поведінки. Так, зокрема, збірка *Midwives, Society and Childbirth: Debates and Controversies in the Modern Period* (2002) під редакцією відомої британської дослідниці історії акушерства Хіларі Марланд включає в себе статті дослідниць та дослідників повивальної справи різних країн. Автори та авторки розглядають такі питання, як оплата праці повивальної бабки, її стосунки з владою та медичними інституціями, кар'єрні прагнення та стратегії, а також зовнішні впливи (зміни сімейного укладу, професіоналізація, урбанізація тощо)⁹. Особливої уваги заслуговує також дослідження Анни Кузхаусен *From the Womb to the Body Politic: Raising the Nation in Enlightenment Russia* (2013), у котрому дослідниця вписує працю повивальної бабки у контекст біополітики Російської імперії та розглядає не так практики, як дискурси, творені російськими інтелектуалами XVIII ст. довкола питань дітонародження та здоров'я нації¹⁰.

Джерельною базою дослідження є справи з фондів 1 (Київське губернське правління), 2 (Кацелярія Київського губернатора), 13 (Київська лікарська управа) Державного архіву Київської області, . Головним чином це звіти повивальних бабок, скарги та «прошення» повивальних бабок та пацієнтів, списки чиновників по губернії, а також справи з поточним листуванням губернських органів з міськими адміністративними установами.

⁸ Пушкарева Н.Л., Мицюк Н. А. Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII – сер. XIX в.) // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2018. – Т. 17, № 1. – С. 179-189.

⁹ Marland H., Rafferty. A. M. Introduction // *Midwives, Society and Childbirth: Debates and Controversies in the Modern Period*/ Ed. by Marland H., Rafferty A. M. – Routledge, 2002. – P. 1-13.

¹⁰ Kuxhausen A. *From the womb to the body politic: Raising the Nation in Enlightenment Russia*. – Madison: University of Wisconsin Press, 2013. – 228 p.

Що ж стосується контекстуальної частини роботи, для її написання використано джерела, що відображають законодавчу базу праці повивальних бабок (Полное собрание законов Российской империи, збірки правових приписів створені спеціально для лікарів), котрі сприяють розумінню того, в яких правових реаліях жили та працювали повивальні бабки. Важливим є також використання праць тогочасної медичної інтелектуальної еліти для розуміння інтелектуального контексту медицини досліджуваної доби (праці професора ун-ту св.Володимира Георгія Рейна про акушерство, праці професора Харківського університету Івана Лазаревича, енциклопедичні медичні лексикони тощо). Для дослідження культурного контексту повивальної справи у Російській імперії цього періоду а також погляду пацієнтів на родопоміч використані его-документи (мемуари, щоденники, епістолярій) та художня література тогочасних авторів.

.Структура роботи відповідає завданням та меті дослідження. Робота має вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений аналізу освіти повивальних бабок досліджуваного періоду і її впливові на агентність Плавської та Таранкевич у їх професійній діяльності. Другий розділ роботи спрямований на дослідження родопоміч у Російській імперії першої половини ХІХ ст. «з позиції пацієнта» та стосунків Плавської і Таранкевич з їхніми пацієнтами. Третій розділ стосується аналізу конфліктної ситуації між акушерками та військовою поліцією міста Умань, а також поведінки жінок у цій ситуації.

З огляду на наявність специфічної термінології у роботі, необхідними видаються деякі попередні зауваги. «Повивальна бабка» - загальноживаний в законодавстві та бюрократичному листуванні термін, проте він не позначав лише освічених представниць професії. Для позначення повивальних бабок, що отримували спеціалізовану освіту, ми використовуватимемо терміни «освічена повивальна бабка», «вчена повивальна бабка» («ученая повивальная бабка» в джерелах) та слово «акушерка», котре, хоча

розповсюдилося більш широко у другій половині XIX ст.¹¹, активно використовувалося освіченими повивальними бабками досліджуваного періоду як самоназва. З іншого боку, слово «повитуха» мало певне забарвлення «непрофесійності» та застосовувалося переважно до представниць цієї професії, що мешкали у селах або не мали освіти. Окрім цього, в тексті буде представлена професійна термінологія мовою оригіналу, виділена курсивом або у лапках.

¹¹*Пушкарева Н.Л., Мицюк Н. А.* Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII – сер. XIX в.) // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2018. – Т. 17, № 1. – С. 180.

1 Марта Плавська і Євдокія Таранкевич та їх час: освіта, професійна ієрархія та агентність повітової повивальної бабки

З життям двох жінок, а точніше, з певним періодом їхнього професійного життя в повітовому місті Умань, нас знайомлять конфліктні ситуації, які мали суттєво змінити їхню кар'єру. Марта Плавська, на початку 1850-х вже доволі досвідчена повивальна бабка з більш як десятилітнім стажем роботи, вимушена була залишити місто, де вона працювала ці 10 років, та виїхати у інше повітове місто Вітебської губернії. Причина – невдоволення з боку начальства Києво-Подільського військового поселення, до якого у цей час входило місто Умань. Жінка нібито була «неужиточного и беспокійного характера»¹². Її наступниця на ім'я Євдокія Таранкевич, котра зайняла посаду в 1852 році, потрапляє у схожу ситуацію – її переслідує вже поліцеймейстер військової міської поліції підполковник фон Штейн. Причина – «склонность к ябедам, нерадение и неужиточный характер» Таранкевич¹³.

Схожість обставин двох конфліктних ситуації вражає, адже обидві жінки мали значну конкуренцію з місцевими неосвіченими повитухами, скаржилися на нестачу пацієнток, вступали в конфлікт з місцевою поліцією. Обидві жінки мали обмежену зброю для самозахисту – можливість писати звіти, скарги та прохання до губернських органів, а точніше до Лікарської управи при Київському губернському правлінні. Інші звіти повітових повивальних бабок по губернії у цей період, принаймні ті, що збереглися, інакші – це акуратні рапорти про прийнятих новонароджених, у яких не помітно слідів справжніх обставин професійного життя, його радісних чи неприємних сторінок. У цьому криється, на нашу думку, унікальність Плавської та Таранкевич. Обидві жінки, чи-то через власний непокірний, справді «неужиточный» в чомусь характер, чи-то через віру в свою професійну місію, любили і потребували писати, розповідати і повідомляти.

¹² ДАКО. – Ф. 13, – Оп.1, – Спр.2931. – Арк. 28

¹³ Там само. – Арк. 140-143.

Обидві не стали замовчувати, що неосвічені повитухи відбирають їхню практику, а місцеві військові і поліцейські чини далекі від моральної чистоти.

Інтерес до цього маленького, в масштабах імперії, життя з'явився у нас не лише через симпатію до сміливих та непокірних жінок, котрі намагаються відстояти свою професійну діяльність. Їхня сміливість у суспільстві, де жіноча праця вважається не чимось почесним, а у кращому випадку аномальним, не давалася так просто. Нашим завданням, серед іншого, є зрозуміти чому так відбувалося. Які особливі локальні та глобальні (не лише в межах Російської імперії) обставини призвели до того, що дві жінки вступили у цю боротьбу. Нас також не може не цікавити їхнє життя поза конфліктом – яку освіту вони могли б отримати та як багато знали, яких поглядів на власну професійну діяльність дотримувалися, яких пацієнтів обслуговували. Хоча матеріал, котрий лишили по собі акушерки та люди, які були втягнуті у конфлікт, дозволяє розглянути їхні мотиви та поведінкові стратегії, важлива частина культурних, інтелектуальних та соціальних нашарувань все ж лежить поза ним. Для цього ми б воліли поєднати дослідження самого кейсу з дослідженням цих нашарувань, використавши джерела особового походження, художню літературу, наукові публікації того часу, актові джерела. У цьому розділі ми розглянемо важливу частину нашого кейсу, яка пов'язана з впливом освіти та місця у професійній ієрархії на саморепрезентацію наших героїнь та їхню агентність.

1.1 Освіта повивальної бабки як основа проекту з медикалізації родопомочі у Російській імперії

Медикалізація родопомочі багато в чому була парадоксальним явищем для досліджуваного часу, адже вона передбачала вторгнення у інтимний родинний простір професійного медичного працівника зі званням лікаря. У Російській імперії до 60-х-70-х рр. XIX століття таким працівником був лише чоловік. Разом з цим, студенти медичного факультету Московського імператорського університету довгий час не мали контакту зі справжніми

породіллями, вчилися акушерству, у найкращому випадку, на фантомі, тобто на муляжі, котрий зображував жіночий таз¹⁴. Ця проблема була спричинена не лише матеріальними чи організаційними труднощами, але й нормами поведінки і правилами пристойності, що побутували у суспільстві. Так, наприклад, Анна Керн згадує у своїх мемуарах дворянку, котра була настільки суворою у своїх моральних принципах, що під час відвідин лікаря уся її кімната була завішана простирадлами і той міг дивитися на її хвору ногу лише через шпарину. При цьому, сама нога була обмотана безліччю хустинок, щоб дозволити окові чоловіка побачити тільки «потрібну» частину¹⁵. Через суспільне відторгнення «чоловічої» родопомочі та через відсутність можливості отримати повноцінне навчання акушери стали надавати допомогу породіллям в Російській імперії значно пізніше того моменту, коли оформилася потреба кваліфікованої родопомочі. За право акушерів вчитися повивальному мистецтву на засадах практичної підготовки виступав професор акушерства М.В. Ріхтер, але реалізація його проекту відбулася тільки у 1804 році¹⁶. До появи у Російській імперії кваліфікованої акушерської допомоги родопоміч здійснювали головно повитухи, котрі не мали медичної освіти і покладалися на власний досвід пологів або на накопичені попередніми поколіннями жінок знання.

Така ситуація (щоправда, значно раніше) спостерігалася і у багатьох інших європейських країнах, що дало підставу історикам медицини говорити про витіснення жінки з практики родопомочі з появою акушерства, поступову перемогу медицини над традицією. Цей історіографічний наратив здобув такого поширення, що перетворився на кліше. Проте, як стверджує дослідниця Анна Кузхаусен, для Російської імперії така схема не є

¹⁴Письма профессора Мудрова // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Санкт-Петербург, 1861. – Кн.3, Июль-Сентябрь. – С. 37

¹⁵Керн А.П. Воспоминания. – Ленинград, 1929. – С. 18.

¹⁶Затравкин С.Н., Сточик М. А. Акушерство и его преподавание на медицинском факультете Московского университета в XVIII в. // Акушерство и гинекология. – № 3. – 1996. – С. 54.

релевантною через постійну нестачу кваліфікованих кадрів для того, щоб забезпечити ними як центр, так і периферію¹⁷. У імперії місія витіснення повитух покладалася на іншого, багато в чому аномального, актора – вчену повивальну бабку. Створення цієї професійної групи на противагу неосвіченим повитухам було важливим проектом, котрий форсували медики і держава. Цей проект, хоча і зі змінами та удосконаленнями, проіснував більше століття.

Перш за все, важливо зрозуміти інтелектуальний контекст, у котрому формувалися стандарти освіти для повивальних бабок першої половини ХІХ століття. Повивальна бабка як посадова особа з'являється ще у ХVІІІ столітті, разом із стрімким розвитком медицини та природознавства петровської епохи. Численні укази Петра, наприклад, були спрямовані на стимуляцію дослідження та вивчення анатомії зародка, можливих патологій дітонародження. Окрім цього, дуже важливою особою в повороті до свідомої демографічної політики та медикалізації практики приймання пологів був Павло Кондоїді, російський науковець та лікар. Саме його вважають «архітектором» значних реформ, спрямованих на інституціоналізацію практики повитух, створення закладів, де ті могли отримати медичну освіту від чоловіків-лікарів. Реформи ці пояснювалися Кондоїді просвітницькими ідеалами «загального блага» для держави та для жінок і дітей¹⁸. Професійний статус жінок, що займалися цим ремеслом, їх основні обов'язки та професійні табу визначався указом Катерини ІІ 1754 року¹⁹. Важливою постаттю у формуванні стандартів навчання повивальних бабок у Російській імперії був акушер Нестор Максимович-Амбодик. У своїй головній праці з акушерства «Искусство повивания»(1784-1786) він висловлювався цілком у дусі просвітницьких ідеалів плекання народонаселення та стверджував, що у

¹⁷ *Kuxhausen A.* From the womb to the body politic: raising the nation in enlightenment Russia. – Madison, 2013. – P. 31-32.

¹⁸ Там само. – P. 32-34.

¹⁹ *Цвелев Ю.В., Абашин В.Г., Кальченко А.П.* «О порядочном учреждении бабичьева дела в пользу общества» (К 250-летию указа Правительствующего Сената) // Журнал акушерства и женских болезней. – Том. III. – Вып. 1. – 2005. – С. 127.

імперії панує велика дитяча і материнська смертність саме через неосвічених повитух²⁰. Завданням повивальних шкіл та пізніше створених на їх базі повивальних інститутів було надати жінкам достатньо знань, щоб вони могли допомагати породіллі під час *нормальних пологів*, тобто пологів без ускладнень. Головним інструментом повивальної бабки, згідно з тогочасними західноєвропейськими стандартами були вмілі руки, котрими вона могла діагностувати вагітність, її приблизний термін та початок пологів, правильність положення плоду. Вона мусила дізнаватися під час навчання про *неприродні* (або *патологічні*) пологи до тої міри, щоб вміти діагностувати їх та покликати у такому випадку на допомогу акушера²¹. Згідно з цими стандартами викладав у 1780-х рр. у Повивальному інституті у Санкт-Петербурзі і Максимович-Амбодик, котрий волів дати своїм ученицям якомога більш практичні знання за стандартами Західної Європи, котрі він засвоїв під час свого навчання у Страсбурзькому університеті. На його замовлення був виготовлений перший у Російській імперії фантом, на якому відбувалися тренування. Крім цього, учениці мали доступ до породіль пологового відділення, що існувало на базі інституту²². До теоретичних знань, котрими мусила володіти освічена повивальна бабка, належали: знання будови жіночих статевих органів, про початок, тривалість та закінчення вагітності, про ознаки природних пологів, про перев'язку пуповини, обмивання і сповивання новонародженого, догляд за породіллею, про промивання та припарки²³.

²⁰ Данилишина, Е. И. Обысова Е. С. Н. М. Максимович-Амбодик – Москва, 1976. – С. 18.

²¹ Горн И. Повивальная бабка или Достоверное наставление чрез вопросы и ответы, : Каким образом женщине плодом благословенной в родах вспоможение чинить, и от тяжких припадков заблаговременно ея предостерегать; в случае же упущения такой предосторожности, каким после искусством от бедства и смертельной опасности избавлять ея надлежит. – Москва, 1764. – С. 179-180.

²² Ransel D. Mothers of misery: child abandonment in Russia. – Princeton, 1988. – P.291.

²³ Высочайше утвержденные правила об экзаменах медицинских чиновников (15 июля 1810 г.). – Ст. VII Об экзамене акушеров, повивальных бабок и физиков или судебных врачей, известных ныне под именем инспекторов врачебных управ. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 31(1810). – № 24.298.

Бажання зробити вчених повивальних бабок певними агентками медикалізації на місцях простежується і у законодавстві, адже законом була закріплена можливість для них брати собі учениць з неосвічених повитух²⁴. Діяльність неосвічених повитух у повіті цілком могла шокувати освічену повивальну бабку, котра навчалася у повивальній школі при медичному факультеті університету, контактувала з університетським професорами. Ординарний професор медичного факультету Харківського імператорського університету Іван Лазаревич у одній з лекцій, зібраних у книзі «Внимание к детям и матерям» 1871 року, розповідає історію про одну зі своїх учениць на курсі повивального мистецтва, повивальну бабку Буніну. Жінка мала їхати у село під час вакацій і спитала професора чим би їй було корисно там зайнятися. Лазаревич порадив їй пропонувати свою допомогу селянкам і водночас зібрати інформацію про місцеві народні засоби родопомочі. Після вакацій Буніна віддала Лазаревичу цілий зошит зі своїми записами стосовно практики повитух у рідному селі, попередньо прокоментувавши свій досвід такими словами (в цитуванні автора):

Я имела случай убедиться на деле в каком жалком состоянии находится родовспоможение в нашем крестьянском быту, и тогда только вполне сознала я всю важность изучения повивального искусства и ту пользу, какую можно приносить, подавая при родах правильные пособия, предписываемые современной наукой²⁵.

Наприкінці XIX століття, коли мережа освітніх закладів для повивальних бабок значно розширилася та з'явилися земські фельдшерсько-акушерські школи, виникла нова пропозиція для вирішення цієї проблеми. Лікарі почали обговорювати можливість навчання у таких закладах селянок. Вони могли б повернутися до свого села і, за рахунок своєї соціальної

²⁴Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.) – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515.

²⁵Лазаревич И. Внимание к детям и матерям. – Харьков, 1871. – С. 374-376.

спорідненості зі своїми пацієнтами, зуміли б ефективно просувати унауковлену практику родопомочі²⁶.

Умовою вступу на курс з повивального мистецтва при медичних факультетах університетів була грамотність²⁷. Це було важливо, оскільки і повивальна бабка на штатній посаді, і повивальна бабка з вільною практикою («вольнопрактикующая»), мусила надавати до лікарської управи, якій вона була підзвітна, спеціальні рапорти, відповідати на запити у разі потреби. Цей фактор суттєво зменшував шанси отримати таке навчання для селянок або містянок з бідних і малоосвічених родин. Так, зокрема, серед учениць курсу повивального мистецтва при медичному факультеті Київського Університету Св. Володимира 1849 року ми зустрічаємо двох дворянок, Доміцію Навроцьку, доньку летичівського дворянина Мойсея Яворського, та Феодосію Козловську, «Слуцкого уезда дворянку 2-го розряду», що підтверджується виписками з метричних книг, решта ж є містянками Києва та інших міст²⁸. З формулярного списку випускниці курсу 1858 року Теофілі Шпаковської також дізнаємося, що вона дворянка, як і її попередниця на посаді сквирської повітової повивальної бабки Павліна Зарудницька, випускниця курсу 1855 року²⁹. Ситуація, звісно, не лишалася статичною. Дослідниця Катерина Кобченко описує соціальний склад учениць 1870-х рр. як досить різнобарвний порівняно з тим, що ми бачимо у 1850-х рр. На курсах навчаються у цей час, окрім містянок та дворянок, солдатські доньки та селянки, збіднілі дворянки. Відсоток таких учениць, однак, лишається

²⁶Бокадорова Е. К. Организация помощи сельскому населению в земских губерниях по отчетам съездов земских врачей // Родовспоможение в России. Сборник докладов на XI Пироговському съезде. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 54-55.

²⁷Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.) – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515.

²⁸ДАК. – Ф. 16., – Оп. 288, – Спр. 93. – Арк. 5-8.

²⁹ДАКО. – Ф. 13, – Оп.1, – Спр. 3558. – Арк. 3-4.

навіть у цей час досить низьким³⁰. Це означає, що характер освіти повивальних бабок не лише відповідав проекту з медикалізації родопомочі, але й призводив до створення додаткових приводів для непорозумінь між освіченими акушерками та неосвіченими повитухами. Освічена повивальна бабка часто могла вирізнятися не лише своїми більш медикалізованими знаннями, але й своєю становою приналежністю у першій половині XIX століття.

1.2 Обмеженість освіти, професійна субординація та практика вченої повивальної бабки у великих містах і на периферії імперії

Мемуарист, письменник та член «Арзамаса» Степан Жихарєв лишив по собі знаковий щоденник у листах, в якому описав своє життя під час навчання в університетському пансіоні на базі Московського імператорського університету. Серед численних епізодів його студентського життя трапляється у записах і таких курйоз:

Соученик мой, Николай Федорович Грамматин, получивший золотую медаль и остающийся еще в пансионе для получения степени кандидата, задумал состязаться с профессором своим И. А. Геймом в издании французско-русского лексикона. Нет сомнения, что Грамматин знает по-русски лучше Гейма, но зато чрезвычайно смешон с своими логическими выводами. Например, слово "accoucheur" он переводит словом "повивальный дед". – "Да почему же accoucheur повивальный дед?", – спрашивал его Проташинский. – "А потому, что если есть повивальная бабка, так почему же не быть и повивальному деду? ведь ремесло одно и то же". Ну как не вспомнить Эмина:

Коль есть в планетах раки,

Так почему ж не быть там и моей Собаки?³¹

Аргумент на користь того, що акушер та повивальна бабка утворюють логічну пару двох представників однієї і тієї самої професії різних статей здається Жихарєву химерним. Іронія наївного розуміння Грамматінім цих двох професій полягає саме у тому, що він поставив їхніх представників на один щабель ієрархії, оскільки вони мають «одне й те саме ремесло». І

³⁰ Кобченко К. Перша форма жіночої професійної освіти (до 165-річчя заснування Інституту повивального мистецтва при Університеті Св. Володимира) // Українознавство: календар-щорічник (Упор. Піскун В., Ціпка А.) – Київ, 2010. – С.120-122.

³¹ Жихарев С. П. Записки современника с 1805 по 1819 год. – Часть I: Дневник студента. – Санкт-Петербург, 1859. – С. 345-346.

акушер, і повивальна бабка займаються родопоміччю, проте існує ціла низка сенсів, котра робить їх такими, що належать у професійній класифікації до різних ланок. Ці нашарування стають помітними лише для тих, хто «занурений» у культурний контекст доби. При цьому, для такого «занурення» людина, як ми бачимо на прикладі Жихарева, не мусить мати спеціальних медичних знань. Цієї тонкої різниці не розуміє студент Грамматін, бо він невмілий у своїх вправляннях у *логіці*, а не тому, що не знається на медичній термінології. Компонентів цього контексту багато: різниця у освіті, професійному статусі, оплаті, рівні та складності допомоги (за тогочасними стандартами), навіть у рівні престижу.

Хоча на перший погляд може здатися, що більш практичний характер навчання повивальних бабок допомагав підвищити ефективність родопомочі, здійснюваної ними, в своїй суті він скоріше формував систему суворої професійної субординації. Повивальна бабка допомагає під час природніх, легких пологів, проте закон зобов'язує її викликати акушера при будь-якому ускладненні, тобто у випадках, що потребують більш широких медичних знань, застосування інструменту. Вже згадуваний нами Ріхтер писав, що повивальна бабка «без явного причинення вреда человечеству не может заниматься предметами, до акушерства касающимися»³². За законом до випадків, коли повивальна бабка мусила викликати на допомогу акушера або лікаря належали: пологи, що тривають довше 12 годин; пологи з неправильним положенням дитини («грудью, брюхом, задницею, шеей или подбородком»); сильна кровотеча до чи після народження дитини або викидень з ускладненнями; конвульсії чи судоми у породіллі після або під час пологів; якщо послід прикріплений до отвору матки або не вийшов через годину після пологів; якщо жінка народжує двійнят³³. Встановлена ієрархія

³²Цит. за Затравкин С.Н., Сточик М. А. Акушерство и его преподавание на медицинском факультете Московского университета в XVIII в. // Акушерство и гинекология. – № 3. – 1996. – С. 54.

³³Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава

була закріплена законом, адже повивальні бабки не вважалися лікарками, а лише представницями спеціально-практичного профілю³⁴. У життєвих ситуаціях, принаймні у столиці імперії, під час ускладнень і патологічних пологів ця субординація так само діяла чітко і впорядковано. Петро Голубєв описує у своїх мемуарах складні пологи своєї дружини. «Молодая и очень робкая» повивальна бабка одразу сказала чоловікові, що без акушерської допомоги вона не впорається, оскільки дитина виходить неправильно³⁵. Аркадій Кочубей також описує, як спершу він викликав до дружини повивальну бабку, але коли ситуація ускладнилася знадобився акушер, що допоміг жінці ліками і інструментами³⁶. У творі Олексія Пісемського «В водовороті», котрий дуже хвалив за правдоподібне зображення повивальної бабки і акушера письменник Микола Лесков³⁷, між акушеркою та запрошеним на важкі пологи лікарем так само відбувається подібна, дещо гіперболізована сцена. Акушерка у всьому слухається лікаря, повторює його дії, а той віддає їй накази і поводить з нею, в цілому, без жодного пістету³⁸. Описи дій повивальних бабок у мемуарній та художній літературі супроводжуються словами про їхню невпевненість та нестачу досвіду для допомоги на пологах, проте картина не була монолітною.

Чітке визначення кордонів навчання і практики повивальних бабок не означало, що серед учениць не траплялося жінок, яким було достатньо практичних знань з родопомочі. Враховуючи той факт, що саме наприкінці 1850-х – на початку 1860-х відбувається активна дискусія щодо жіночої

повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.) – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515.

³⁴Becker E.M. *Medicine, Law and the State in Imperial Russia*. – Budapest, 2011. – P.120-122.

³⁵Записки чиновника Министерства финансов Петра Ивановича Голубева // Щукинский сборник. – Вып. 7. – Москва, 1907. – С.448.

³⁶Кочубей В. А Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. – Санкт-Петербург, 1890. – С.208.

³⁷Письма Н. С. Лескова С.А. Юрьеву, 1870-1872 // Щукинский сборник. – Вып. 5. – Москва, 1907. – С. 460-461.

³⁸Писемский А. Ф. В водовороте // Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 9. – Москва, 1959. – С. 208-209.

медичної освіти і новий університетський устав 1863 року дозволяє жінкам нарешті отримувати повноцінну медичну освіту³⁹, ці кордони все частіше переходять. Так, зокрема, Микола Лєсков у своїй статті про жіночу медичну освіту 1860-х описує випадок, коли жінки-вихованки відділу родопомочі Санкт-Петербурзької Медико-хірургічної Академії Олімпіада Ласкова та Дарина Афанасьєва навчилися визначати та лікувати сифіліс, а після атестації з цієї справи були направлені на практику у Калінкінську жіночу лікарню. Пізніше, такі знання та можливість практики у лікарні отримали впродовж наступних двох років ще десять жінок. При чому, відбувалося це, як підкреслює Лєсков, на гроші «східних варварів» башкирів та мешчеряків, котрі хотіли б, аби жінки лікували у цих віддалених регіонах імперії хворих на сифіліс⁴⁰. Столичні жінки у цей час загалом дуже активно відвідують лекції професорів медицини як вільні слухачки, що викликає невдоволення консервативної публіки. Так, наприклад, російський критик і цензор Олександр Нікітенко з жахом пише про нігілістичні погляди, що розповсюджуються серед молодих дівчат та молоді загалом, особливо студентів медичних та природничих напрямків. Ось у якому іронічному і навіть роздратованому тоні він пише про цих відвідувачок лекцій у 1864 році:

Военный министр велел не допускать девушек на лекции в Медицинскую академию. Их сперва явилось три или четыре, и действительно, говорят, занимались усердно анатомией. После их расплодилось уже до шестидесяти и более. Все это милые нигилистки с остриженными волосами, в круглых шапочках с перышком. Они начали расхаживать по коридорам, куря папиросы, под руку со студентами и производя с последними разные скандалики. Очевидно, тут дело шло не об анатомии над трупами, но об опытах над живыми телами, из которых некоторые заметно начали полнеть и утолщаются. Дивны дела твои, о русское общество и русская интеллигенция!⁴¹

³⁹Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург, 2017. – С. 152.

⁴⁰Лєсков Н.С. Мнение русских евреев о «возможностях», Санкт-Петербург, суббота, 19-го мая 1862 г. // Статьи. – Москва, 2014. – С. 189-190.

⁴¹Никитенко А. В. Дневник в трех томах / Под общей редакцией Н. Л. Бродского, Ф.В. Гладкова, Ф.М. Головенченко – Том.2 (1858-1865). – Москва, 1955. – С. 432.

В умовах, коли більш повна та широка медична освіта для жінок, здавалося б, уже знаходиться на порозі, повивальна справа може виглядати примітивним та обмеженим заняттям. Проте ставлення самих повивальних бабок до своєї професії та завдання, які перед ними поставило їхнє навчання заради суспільного блага, було вкрай серйозним. Цьому сприяло не в останню чергу те, що під час навчання для них чітко вибудовувалася їхнє «протистояння» з неосвіченими повитухами. Це протистояння відбувалося і у практичній площині (боротьба за клієнтуру), і у ідейній, оскільки їхні методи і розуміння процесу пологів разюче відрізнялися. Детальніше ми розглянемо специфіку цього конфлікту в третьому розділі нашої роботи, де за допомогою наведемо приклади з досліджуваного нами мікроісторичного кейсу. Ми спробуємо продемонструвати який контекст воно могло мати та як могло призвести до зіткнення повітової повивальної бабки з місцевими адміністративними органами.

Хоча законодавство закріпило підлегле становище повивальної бабки по відношенню до акушера, пологи за участю лікаря все ж не можна назвати розповсюдженим явищем у Російській імперії XIX століття. У наступному розділі ми спробуємо пояснити залежність ступеня комодифікації акушерських послуг від матеріальної забезпеченості родини та від того де саме відбуваються пологи. На відміну від губернських міст та столиці імперії, які мали більш розвинену систему професійної медичної допомоги та більшу концентрацію професійного медичного персоналу, повітове місто не могло запропонувати своїм мешканцям та мешканцям повіту великого вибору. Це створювало ситуацію, де вченій повивальній бабці майже не доводилося поступатися авторитетові акушера.

В Умані повітовим лікарем наприкінці 1840-х років був статський радник Іван Ількевич, котрий знаходився на цій посаді з 1832 року⁴². У 1849 році на місце Ількевича мусив бути призначений відставний лікар колезький

⁴²ДАКО. – Ф.1 – Оп. 295. – Спр. 38934. – Арк. 132

асесор Капчинський⁴³. Поліцеймейстр Умані підполковник фон Штейн повідомляв про Ількевича, що той не виконує своїх повноважень під приводом хвороби і не живе у місті, тож поліція завжди викликає для цього лікаря Капчинського⁴⁴. Щоправда, поліцеймейстер пише про це аж у 1861 році, що дає підстави припустити, що, хоча Капчинський вже на початку 50-х підписується «повітовим лікарем»⁴⁵, посада аж до 60-тих рр. була поділена між двома особами. У російській художній літературі та публіцистиці повітовий лікар часто описується скоріше як чиновник на службі, котрий рідко має справу з реальними хворими. Таку характеристику людям цієї професії дає Микола Лесков у своїй статті «Вопрос о народном здоровье и интересы врачебного сословия в России», пропонуючи платити повітовим лікарям більше жалування і стимулювати їх зближуватися з людьми, що мешкають у повіті⁴⁶. Письменник Яків Полонський передає розповідь Івана Тургенєва про знайомого йому повітового лікаря: «Однажды, за обедом, Тургенев сказал Коцыну: разные бывают врачи; я знал одного уездного врача; Раз с его больным случился обморок; «За доктором, скорей за доктором!» кричал этот уездный врач, которого вся практика заключалась по большей части в освидетельствовании мертвых тел»⁴⁷.

У доступних нам звітах повітових повивальних бабок Уманського повіту за 1850-1860 рр. справді нема жодної згадки про участь Ількевича або Капчинського на пологах, куди викликали жінок. Однак, повітовим лікарем медичне обслуговування в Умані не обмежувалося. Марта Плавська, Уманська повітова повивальна бабка, що працювала на посаді з 1842 року по 1852 взагалі не згадує про присутність акушера на пологах, котрі вона відвідувала. Натомість, акушерка Таранкевич відвідувала двох пацієнток

⁴³ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1 – Спр.2779. – Арк. 1-2.

⁴⁴ ДАКО. – Ф. 13 – Оп.1 – Спр. 2991 – Арк. 183.

⁴⁵ Там само. - Арк. 21.

⁴⁶ Лесков Н.С. Вопрос о народном здоровье и интересы врачебного сословия в России // Статьи. – Москва, 2014. – С. 910-912.

⁴⁷ Полонский Я. П. И. С. Тургенев у себя // Повести и рассказы (Прибавление к полному собранию сочинений). – Ч.П. – Санкт-Петербург, 1895. – С. 512.

разом з лікарями. За її власними свідченнями, на пологах у дружини генерала Земенцької⁴⁸ вона була присутня разом з вільно практикуючим лікарем Шидловським, котрий пізніше визнав, що був з нею у декількох породіль⁴⁹. Крім Шидловського Таранкевич відвідувала пологи дружини ротмістра Бромирського з головним лікарем Уманського воєнного госпіталю Калінчинським. Останній у своїх свідченнях вказує, що Таранкевич прийняла новонароджену «с усердием и знанием своего дела». Навіть попри те, що пологи були нелегкими (Таранкевич пише, що дружина ротмістра «первородящая»), жінка не просто асистувала лікарю, а сама зробила необхідну роботу. Якщо вірити її свідченням, у цьому випадку вийшло скоріше навпаки: Калінчинський прибув на пологи, а пізніше до породіллі покликали Таранкевич, котра і прийняла дитину⁵⁰. Рапорти Плавської та Таранкевич демонструють, що жінки досить впевнено почувалися навіть у випадках, котрі мали бути поза їхніми законними повноваженнями. Наприклад, Плавська описує декілька випадків з сильною кровотечею у породіллі та випадок, коли їй довелося провести з породіллею більше доби до народження дитини, а у практиці Таранкевич трапляються пологи, після яких у породіллі довго не виходить послід. Однак, жінки не вказують про допомогу лікарів під час таких пологів. Це можна розцінювати як свідчення, що, певною мірою, недостача медичного персоналу в повітовому місті могла стимулювати акушерок бути більш самостійними у власній практиці, аніж вони були б у губерньському місті чи столиці. Для прикладу, київська вільно практикуюча акушерка Анна Гаффович звітує наприкінці 1858 року, що на двох пологах з її практики були присутні акушери, котрі діставали дитину

⁴⁸Вірогідно, справжнє прізвище генеральші було викривлене у листуванні. У списку генералів по старшинству за 1856 р. значиться генерал-майор Владислав Касперович Земенцький, командир 2-ої бригади 1-ої легкої кавалерійської дивізії. Див. Список генералитету по старшинству. – Санкт-Петербург, 1856. – [2], XXIV. – С. 562.

⁴⁹ДАКО. – Ф. 13 – Оп.1 – Спр. 2991 – Арк. 157.

⁵⁰Там само. – Арк. 159.

щипцями через ускладнення та вузький таз породіллі, а одну дитину навіть відправили до міської лікарні одразу після пологів⁵¹.

1.3 Знання, агентність та саморепрезентація Марти Плавської і Євдокії Таранкевич

Ключовим маркером, котрий виокремлював вчену повивальну бабку, як ми вже зазначали, була саме інституціоналізована освіта. Ані так звані акушерські учениці, котрі навчалися у акушерок, ані неосвічені повитухи не могли похвалитися правом займати штатну посаду. Завдяки категоризації представниць цієї професії створювалося не лише протистояння освічених неосвіченим, але й випрацьовувалася мова самолегітимації, іншування та лояльності до керівництва і проекту медикалізації. Вище ми розглянули яким чином повітова повивальна бабка займала нішу «кваліфікованого» акушерського персоналу за умов фактичної відсутності альтернативи. Крім цього, наш випадок демонструє, що впевненість у власних силах підкріплювалася у Плавської та Таранкевич не лише цим фактором, але й отриманими знаннями та можливістю надати породіллі необхідну допомогу у складних обставинах. Далі ми розглянемо як повивальні бабки Плавська та Таранкевич розуміють свою професійну діяльність і яким чином їхні знання та вміння впливають на їхні описи себе та своєї праці в рапортах. Окрім цього, ми звернемо увагу на найбільш прикметні паралелі між їхніми знаннями та інтелектуальним тлом тодішньої медицини та на вплив освіти на агентність жінок у їхньому професійному житті.

Марта Плавська, з її власних слів (її диплому чи формулярного списку не виявилось в Управі) отримала освіту на повивальних курсах при Віленському університеті⁵². Серед листування щодо призначення Євдокії Таранкевич на штатну посаду є копія атестату про проходження іспитів з повивального мистецтва від конференції Санкт-Петербурзької Медико-

⁵¹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 3486. – Арк. 37.

⁵² ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991 – Арк. 3.

хірургічної академії⁵³. Як ми вже зазначали, на таких курсах жінки отримували знання щодо того як можна проводити діагностику та допомогти породіллі без оперативного втручання, лише за допомогою вправних рук. У пацієнтів та в культурі загалом існувала стійка асоціація акушерів з акушерськими інструментами, котрі вони використовували, особливо з акушерськими щипцями (детальніше про це у другому розділі роботи). Якщо ж говорити про повивальну бабку, існує принаймні один приклад увіковічення її рук у культурі – вірш, котрий присвятив своїм ученицям і повивальним бабкам загалом вже згадуваний нами Максимович-Амбодик:

*Когда дитя в родах из матерней утробы
Рождаяся на свет не сыскует свободы;
Когда коленками иль одной ногою,
Бочком, брюшком, плечом иль одной рукою,
Спиною иль задком, обеими стопами
Иль вместе с головой обеими руками
Выходит и никак родиться не возможет; –
Когда искусна бабка страдальцу да поможет:
Сии случайны роды искусством да исправит,
Проворною рукою на прямой путь наставит;
И тем спасет обоих – дитя и мать – от смерти,
Имея в помощь длани готовы распростерты⁵⁴*

Це, звісно, не означає, що повивальні бабки покладалися лише на свої вміння направляти дитину ручним способом. Деякі інструменти все ж були їм доступні. Наприклад, Марта Плавська згадує використання такого популярного інструменту як клістер⁵⁵. Однак, саме їхнє володіння техніками різноманітних ручних маніпуляцій було предметом гордості. Хоча Таранкевич скаржитья в Управу на те, що вона тривалий час не має «приемок», тобто пологів на професійному жаргоні, у її практиці все ж трапляються світлі епізоди, котрі змушують жінку пишатися собою. Ще на початку своєї роботи в Уманському повіті вона звітує за другий квартал від моменту зайняття посади (вересень-листопад 1852 року) та приділяє істотну увагу випадку, що стався 20 вересня 1852 року. Тоді Таранкевич викликала

⁵³ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк. 116.

⁵⁴Цит. за Данилишина, Е. И.Обысова Е.С. Н. М. Максимович-Амбодик – Москва: Медицина, 1976. – С. 17.

⁵⁵ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк. 30.

повивальна бабка Захарьєва, щоб жінка закінчила пологи дружини капельмейстера Тукіна. Якраз на цих пологах Таранкевич і проявила свою вправність:

Детское место было приросшее с правой стороны стенки матки, эта роженица была перворождающая; детское место находилось в матке целые сутки до прибытия моего: если бы опоздали одним часом пригласить меня, то последствия с роженицею были бы очень дурные, потому что было от вялого состояния матки сильное накопление в ней крови, большой объем живота и даже издавался спазм в животе. Я окончила в пять минут посредством впрыскивания в пуповину теплой воды и с помощью правой руки деланным мною волнистым движением ручной кисти я отделила слегка и окончила благополучно. Роженица и новорожденная остались здоровы⁵⁶

Про відчуття власної компетентності говорить і акцент на швидке вирішення проблеми («Я окончила в пять минут...»), з котрою не впоралася за цілу добу інша повивальна бабка, і наголос на тому, що якби її не викликали вчасно породіллю б очікували погані наслідки. Повивальна бабка Захарьєва мала, за даними військової міської поліції, такі ж права на ведення практики у місті, як і Таранкевич⁵⁷, тож цей випадок суттєво відрізняється від відомих конфліктних ситуацій між освіченими та неосвіченими бабками. Варто також додати, що у цьому випадку Таранкевич перейшла межі власних повноважень, адже повивальним бабкам потрібно було викликати лікаря у випадку затримки плаценти. Професійний шлях Таранкевич, як ми побачимо далі, був досить тернистим і у якийсь момент вона навіть могла втратити свою роботу через конфлікт з місцевими елітами. Однак, у неї було чітке відчуття важливості її праці та власного професіоналізму.

Окрім безпосередньої допомоги породіллі під час чи після пологів важливою частиною професійної діяльності Плавської і Таранкевич була діагностика. Діагностування хвороби потребувало не стільки практичних знань, скільки обізнаності у існуючих класифікаціях хвороб, вміння правильно зіставити симптоми, щоб зрозуміти від чого страждає хворий. Російський письменник і філософ ХІХ століття Володимир Одоєвський називає це особливе вміння лікарів *coup d'oeil medicinal* («медичне око»),

⁵⁶ ДАКО. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк. 104.

⁵⁷ Там само. – Арк. 167.

тобто вміння зрозуміти чим хворіє пацієнт з зовнішніх ознак⁵⁸. Медичні діагнози як сконструйоване знання вперше були піддані критиці конструктивістської школи історії медицини, котра постулювала, що медицина є не менш соціально обумовленою сферою життя за всі інші⁵⁹. Саме під час діагностики медичний працівник та хворий починають мати характерні стосунки пацієнта та лікаря. Лікар здобуває право на контроль над своїм пацієнтом за допомогою авторитету експертизи⁶⁰. У цьому контексті цікаві випадки з практики Марти Плавської, котра була напрочуд впевненою у власних професійних якостях, а її освіта, здобута в університеті, була для неї дороговказом у професійному житті. У звітах Плавської зустрічаються такі діагнози: ослаблення матки, гарячка з причини запору шлунку, хибна вагітність, кормова гарячка. Якщо більшість діагнозів були поставлені Плавською суто через спостереження за фізіологічними проявами хворих, то кормова гарячка заслуговує окремої уваги. Розглянемо на цьому прикладі здатність Плавської до діагностики та наскільки вона орієнтувалася у сучасних їй досягненнях гінекології. Ось як акушерка описує цей випадок:

Сего 1851 года февраля 1-го дня была я приглашена (в) Уманского уезда местечко Тальное к жене полкового штаб-лекаря Колединского, которая родила до прибытия моего при помощи простой бабы преждевременно восьмимесячное мужеского пола неживое (дитя), но чрез сильную кормовую горячку достала сумасшествие, при коей я находилась две недели и переносила разные неприятности, так как от сумасшедшей, пока она не пришла немного в чувство, но совершенно она от такового не освободилась⁶¹.

Академічна назва цього стану – *mania puerperarum* («умопомешательство рожениц»), а молочна лихоманка (те, що Плавська назвала «кормовой горячкой») вважалася одним з її симптомів⁶². До повного оформлення

⁵⁸ *Одоевский В.Ф.* Русские ночи. – Ленинград, 1975. – С. 164.

⁵⁹ *Armstrong D.* Bodies of knowledge/knowledge of bodies // *Reassessing Foucault: Power, medicine and the body* (Ed. by Jones C., Porter R.). – London, 1994. – P.22-23.

⁶⁰ *Consultations // Patient's Progress: Doctors and Doctoring in Eighteenth-Century England* (Porter D., Porter R.). – Stanford, 1989. – P. 72.

⁶¹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2931. – Арк. 14.

⁶² *Mania puerperarum* / Медицинский энциклопедический лексикон, составленный членами Общества русских врачей ординаторами Первого военно-сухопутного госпиталя Леем, Тарасовым и Стрелковским. – Ч.V. - Кн. 17, обработанная Леем. – Санкт-Петербург, 1846. – С. 181.

діагнозу існувала також інша назва хвороби, використана акушером Томасом Денманом – *mania lactea*⁶³, тож Плавська добре знала про відомі медикам симптоми хвороби. На її розуміння діагнозу вказує також її спостереження про те, що жінка не позбулася свого захворювання повністю, адже вважалося, що гарячка є тимчасовою, оскільки пов'язана саме з вразливим станом породіллі під час вагітності та пологів⁶⁴. Діагноз є одним з тих, котрі були з часом розвінчані і забуті, проте у XIX столітті він вільно побутував не лише у Російській імперії, але й по всій Європі. Цей факт робить його гарним прикладом соціальної сконструйованості медичного знання, адже він підтримував версію про вразливість і слабкість жіночого організму, спричинену репродукцією. Він включав у себе або був пов'язаний з жіночою істерією, котра на довгі роки зайняла поважне місце у дослідженнях з неврології академіків по всій Європі. Дослідники жіночої історії та історії науки вважають XVIII та XIX століття періодом, коли сформувалося розуміння жіночої анатомії як чогось абсолютно окремого і несхожого на чоловічу через репродуктивну «функцію» жінки. Зокрема, дослідниця Лонда Шибінгер наводить приклад створення цілого ряду анатомічних малюнків особливого жіночого скелету, у якого череп був менший за чоловічий, але таз був непропорційно великим⁶⁵. Дослідження з культурної історії породільної гарячки британської історикині Хіларі Марланд пояснює як поява цього діагнозу впливала не лише на медичний дискурс епохи, але на ставлення до матері та жінки після пологів взагалі. Породільна гарячка, на думку Марланд, була викликом для нормативної жіночності та для буржуазного домогосподарства, оскільки жінки замість ніжної та люблячої матері

⁶³Marland H. The birth of puerperal insanity // Dangerous motherhood: insanity and childbirth in Victorian Britain. – Basingstoke and New York, 2004. – P. 14.

⁶⁴Там само. – P.16.

⁶⁵Schiebinger L. Skeletons in the closet: the first illustrations of the female skeleton in eighteenth-century anatomy // Representations. - № 14 – Spring, 1986. – University of California Press, 1986. – P. 42-82.

немовляти ставали нервовими, прискіпливими, суворими або просто дивно поводитися⁶⁶.

Окремою важливою рисою доби, котра дістала прояву і у практиці Марти Плавської, була допитливість і увага до усього незвичайного та парадоксального у сфері медицини. Увагу медиків XVIII століття було прикуто до патології зародку та різноманітних «уродств», а дослідники історії медицини у Російській імперії підкреслюють інтерес Петра I до цього предмету. Імператор навіть створив кунсткамеру з препаратами зародків з різноманітними патологіями розвитку та наказував поповнювати її якщо десь у імперії народиться «урод»⁶⁷. Законодавство стимулювало вчених повивальних бабок звітувати про неординарні випадки зі своєї практики⁶⁸. Марта Плавська була у цьому сенсі дуже старанною, вона ретельно описувала незвичні випадки зі своєї практики, а після прохання Управи надсилати препарати з таких пологів зобов'язалася виконувати і це:

«Получено мною указ с Киевской врачебной управы от 16 января сего года дабы я прислала куски тела, которые вышли из жены Давида Могилевского, но так как я несколько случаев уродливости доносила во Врачебную управу, но Врачебная управа не требовала от меня чтобы я прислала, так те куски тела я велела предать земле и на другой случай буду знать пришло»⁶⁹.

Медичної термінології або причин патологій у її записах немає, проте помітний подив і цікавість. Жінка описувала ці випадки доступними їй поняттями, щоб хоча б наближено передати побачене. Наприклад, натрапляємо у її записах на такий опис новонародженої дитини:

В том же селении того месяца 23 числа приняла у того Адамовича жены Елизаветы дочь благополучно, но тело ... уродливо обвисало, глаза закрывало,

⁶⁶Marland H. Disordered households: puerperal insanity and the bourgeois home // Dangerous motherhood: insanity and childbirth in Victorian Britain. – Basingstoke and New York, 2004. – P.65-67.

⁶⁷Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург, 2017. – С. 5.

⁶⁸Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.) – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515

⁶⁹ДАКО. – Ф. 13 – Оп.1 – Спр. 2991 – Арк. 3.

*лицо ужасно старое, голос ненатурально дитяти раптовий и громкий как стрела. Кажется, что мертвого должно взбудить. Жило пять недель и померло*⁷⁰.

Часом її наївний інтерес до всього незрозумілого набував навіть дещо комічних та химерних форм. Наприклад, описуючи «род гусячого яйця» тверде тіло, яке вийшло разом з кровотечею у дружини єврея Давида Могилевського, Плавська уточнює, що вони не змогли його розрубати сокирою⁷¹. Вочевидь, такі «досліди» над невідомим об'єктом здалися їй доречними. Цікавість жінки не була підкріплена широкими академічними пізнаннями. Зрештою, її робота не була задумана як робота дослідниці. Вона мусила виконувати чіткі інструкції, а незвичні випадки віддавати на розсуд більш академічно підкованих медиків з Управи. Однак, бажання жінки зрозуміти, описати такі випадки та поділитися новим та незвичним знанням, навіть провести певний експеримент вказує на те, що вона прагнула вийти за рамки відведеної їй ролі.

Важливо також відзначити яким чином отримані знання надавали жінкам право на експертизу. Важливою частиною їхньої роботи був огляд за наказом різних судових та адміністративних установ. Жінки мали знати як визначити чи жінка цнотлива, чи вона не народила нещодавно дитину (коли шукали винних в дітовбивстві), оглядати жінок, яких запідозрили у аборті⁷². Євдокія Таранкевич у своєму рапорті вказує, що вона оглядала Анну Поперечнікову на предмет «поронення зародыша» (спроби спровокувати штучний викидень) а також арештанток у тюремному замку за вказівкою земського суду⁷³. Марта Плавська розповідає про результати огляду місцевих повій, котрий був ініційовані поліцією у зв'язку зі справою щодо знайденої біля річки мертвої дитини⁷⁴. Хоча розтином та судовою медичною експертизою над мертвими тілами, як ми вже зазначали, мав займатися

⁷⁰ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк. – Арк. 23.

⁷¹Там само. – Арк. – Арк. 36.

⁷²Пушкарева Н.Л., Мицюк Н. А. Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII – сер. XIX в.) // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2018. – Т. 17, № 1. – С.182.

⁷³ДАКО. – Ф. 13 – Оп.1 – Спр. 3232 – Арк.20.

⁷⁴Там само. – Арк. 30.

повітовий або городовий лікар, перевірка жінок на сліди вагітності вважалася парафією повивальної бабки. Здійснювати або допомагати у здійсненні абортів чи дітовбивства у Російській імперії вважалося неприпустимим для кваліфікованого медичного співробітника, а особливо для повивальної бабки. Її місією було здійснення професійної родопомочі щоб якомога більше дітей та матерів виживало у пологах та лишалося здоровими, тож вона не могла не тільки допомагати у здійсненні подібних злочинів, але й закривати на них очі. У боротьбі з цими злочинами повивальна бабка мусила використати своє експертне знання. Ця частина її роботи демонструє, що у жінок мали бути не лише чіткі практичні знання з родопомочі, але й «правильне», по міркам доби, уявлення про етичні норми їхньої професії. З іншого боку, це стимулювало їх більш пильно ставитися до своїх пацієнтів, колежанок та містян загалом, наслідки чого ми спробуємо дослідити під час розгляду самого конфлікту.

Висновки

У Російській імперії у другій половині XVIII – XIX столітті існував проект з покращення якості родопомочі. Він змінювався та трансформовався зі зміною обставин, проте незмінною лишалася важлива роль у цьому проекті вченої повивальної бабки. Однак, повивальна справа у Російській імперії не існувала лише у площині державного медикалізаційного проекту. Хоча саме його риторика та правила поведінки у професійній сфері встановлювали для вченої повивальної бабки рамки, за які вона не могла виходити, реалії медичного обслуговування на місцях вносили свої корективи. Цей проект передбачав не лише необхідність витіснити з родопомочі неосвічених повитух, але й чітку субординацію між повивальною бабкою та вищими за рівнем кваліфікації медичними працівниками, лікарями і акушерами. Розглянувши практику повивального мистецтва у повітовому місті Умань ми виявили, що акушерки Плавська та Таранкевич самі здійснювали родопоміч у випадках, в яких за законом мусили викликати акушера або лікаря. Причиною цього було як відчуття власного професіоналізму, так і нестача

кадрів на місцях. Освіта, котру надавали повивальним бабкам у Російській імперії, була більш обмеженою, аніж у акушерів, але вона ж була основою для їхньої впевненості у власних силах в складних ситуаціях. Хоча основою їхньої спеціалізації були дуже практичні знання, які полягали у вмінні здійснювати мануальну діагностику та родопоміч без застосування інструментів, жінки ставили діагнози, намагалися дослідити цікаві та незвичні випадки. Крім цього, Плавська та Таранкевич могли виконувати роль з контролю суспільної моралі, адже виступали експертками у випадках дітовбивства та штучного викидня. Отже, отримані знання могли як обмежувати, так і стимулювати агентність повітової повивальної бабки як професійного медичного працівника на периферії. На прикладі Плавської та Таранкевич ми розглянули яким чином вчена повивальна бабка зберігала агентність, впевненість у своєму професіоналізмі та експертизі у таких умовах.

2 Стосунки між пацієнтами та акушерським персоналом у Російській імперії: погляд тих, хто отримує допомогу та тих, хто її надає

У 1860-х рр. відбудеться важливий інтелектуальний зсув, котрий не лише підвищить видимість працюючих жінок у культурі, але стане початком появи цілого ряду яскравих та самостійних образів акушерок у літературі. Теплі спогади про ці типи жінок-шестидесятниць, яких приваблює праця, залишить Єлизавета Водовозова, мемуаристка і педагогиня⁷⁵. У 1870 році вийде у світ оповідання «Свой хлеб» Федора Решетнікова з симпатичним образом Дарії Андріївни Яковлевої, котра прагне фінансової самостійності та пізнати радість праці, через що мріє навчитися повивальній справі⁷⁶. Петро Боборикін опублікує у 1886 році оповідання «Безвестная» про віддану праці і простим людям акушерку, котра приймає пологи у знедолених жінок Санкт-Петербурга⁷⁷. Разом з тим, література та публіцистика, котра висвітлювала проблеми, пов'язані з жіночою працею, актуалізувала і те суспільне відторгнення, з яким стикалися такі жінки. За свідченням сучасників, жіноча праця сприймалася як досить маргінальне явище у дворянському середовищі. Особливо це стосувалося повивальної справи, котра вважалася «брудною» та негідною дворянки. Так, авторка численних публікацій на економічну та суспільну тематику Марія Вернадська у своїй статті «Женский труд» 1858 року так описує становище представниці цієї професії у суспільстві:

...но если девушка, положим та же самая, не решилась выйти замуж против совести, если ее утратила мысль двойного обмана, и она решилась жить своими трудами; если она серьезно обдумала, к чему больше имеет призвания, и, положим, избрала медицину, или сделалась повивальной бабкой – во мнении общества она погибла навсегда. Кто из нас решится попасть в гости к повивальной бабке? Кто пригласит к себе в приемный день повивальную бабку? Ее призывают тогда, когда нужна ей помощь, ей платят деньги, но уже больше с ней не имеют никакого дела. За что же такое презрение к ней? Только за то, что она работает, потому что иначе чем объяснить это? Занятие – само ко себе в высшей степени почтенное и

⁷⁵Водовозова Е. На заре жизни. – Том.2 – Москва, 1987. – 527 с.

⁷⁶Решетников Ф. Свой хлеб // Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 1-193.

⁷⁷Боборыкин П. Безвестная // Вестник Европы. – Кн. 5. – Санкт-Петербург, 1886. – С. 128-161.

*уважительное: плохого акушера везде принимают, как порядочного человека, а повивальной бабке, даже очень хорошей, закрыты все гостинные*⁷⁸.

Заміжня жінка, що вирішить працювати, за словами Вернадської, стає парією у дворянському суспільстві, оскільки тоді її чоловік втрачає авторитет, починає вважатися скупим або тираном⁷⁹. Жінки, котрі не мали чоловіка з достатнім капіталом (частіше за все, вдови) йшли працювати лише через скрутне матеріальне становище, яке змушувало їх йти проти суспільної думки. В такому випадку їм доводилося жертвувати своїм місцем у «благородному» суспільстві, а оточуючі могли приписувати жінці-працівниці різноманітні девіантні риси. Таку жінку, вдову чиновника, зустрічає головна героїня «Своего хлеба» Дарія Андріївна. Через смерть чоловіка вона вимушена була стати «калашницею», тобто вона пекла і продавала пиріжки на міському ринку. Від неї відвернулися інші чиновниці містечка та почали поширювати про неї і її доньку непристойні плітки. Героїня описує свою працю лише як необхідність та намагається відмовити Дарію Андріївну від повторення цього шляху⁸⁰.

Якщо взяти до уваги щоденник Решетнікова, де він багато пише про свою дружину-акушерку⁸¹, його згадані вище твори, а також оповідання Боборикіна «Безвестная» важливим буде підкреслити те, як у контексті жіночої праці у цих творах актуалізується саме станова самоідентифікація. Причому, її спектр значно ширший за лише дворян та кріпосних. У міському соціумі, чи то Петербурга і Москви, як у «Безвестной», чи то маленького повітового містечка Ільїнська, як в «Своем хлебе», повивальна бабка-дворянка сприймається за аномалію. Одна з героїнь «Своего хлеба» досить холодно спілкується з коронною повивальною бабкою, що приїжджає до міста, бо не розуміє як цією справою, гідною «старухи-мещанки», може

⁷⁸Вернадская М. Женский труд // Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской, урож. Шигаевой. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 109.

⁷⁹Там само. – С. 108.

⁸⁰Решетников Ф. Свой хлеб // Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 51-52.

⁸¹Отрывки из дневника // Ф. М. Решетников. Полное собрание сочинений под редакцией И. И. Векслера. – Том шестой. – Свердловск, 1948. – Электронный доступ: http://az.lib.ru/r/reshetnikow_f_m/text_1869_iz_dnevnika.shtml, відвідано 12.05.2020.

займатися молода пані з дворянським походженням. Аномальним місцевому суспільству здається і те, що повивальна бабка отримує жалування «как мужчина» і має квартиру, котру виділяє їй держава⁸². Вороже ставлення до працюючої жінки, котра ставить під питання існуючі гендерні ієрархії у суспільстві, могло, на нашу думку, стати причиною конфліктів та ускладнення стосунків із пацієнтами.

Як ми вже зазначали у першому розділі, на освічену повивальну бабку, особливо на штатній посаді у повіті, покладалася певна місія «витіснення» неосвічених повивальних бабок. Для цього жінці необхідно було знаходити спільну мову із пацієнтами, щоб ті зверталися саме до неї, а не до її колежанок, що не мали спеціальної освіти. Щоб зрозуміти в яких умовах відбувалася родопоміч у цей час та з якими людьми повивальній бабці доводилося мати справу, ми розглянемо джерела особового походження та спробуємо зрозуміти соціокультурне тло родопоміч. Це важливо й тому, що основне джерело нашої мікроісторичної розвідки майже не демонструє позиції пацієнтів, і через важливість культурного контексту для розуміння того як формувалися такі стосунки. Культурні історики медицини, зокрема дослідниця культурної історії вагітності Клер Хенсон, пояснюють важливість розуміння того хто, кому, як і де надає медичну допомогу тим, що стосунки між пацієнткою та медичним персоналом відбуваються за посередництва культури⁸³, котра диктує для ситуації вагітності, дітонародження та виховання дітей певні рамки та правила поведінки. Це визначення культури як посередника у стосунках пацієнта (і, ширше, суспільства) та лікаря ми воліли б застосувати у цій частині свого дослідження. Після дослідження характеру та варіацій цього посередництва ми спробуємо поглянути на наш випадок з використанням отриманих результатів.

⁸²Решетников Ф. Свой хлеб // Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 53.

⁸³Hanson C. Introduction // A cultural history of pregnancy: pregnancy, medicine and culture, 1750-2000. – Basingstoke and New York, 2004. – P. 4.

2.1 Домашні пологи та комерціалізація акушерських послуг

Драматург Петро Гнедич у своїх мемуарах розповідає про період 80-х-90-х рр. XIX ст., коли він служив у театральному комітеті Александрійського імператорського театру. На одному з засідань на розгляд членів комітету потрапило дві сучасні п'єси – "Кир, царь персидский" в двадцяти двох картинах і драма в чотирьох актах "Кто прав". Оскільки комітету платили за обговорення кожного драматичного твору, його члени намагалися розглянути навіть ті варіанти, які можна було, на їх погляд, відбракувати одразу. Такою здалася голові комітету Дмитру Васильовичу Григоровичу п'єса «Кто прав», котру він, втім, зачитав через означену вище причину. Коли Григорович доходить до моменту, де у головній героїні твору, Гликерії Петрівни, починаються пологи і їх приймає запрошена повивальна бабка, члени комісії, зокрема драматург Олексій Антипович Потехін, просять припинити, адже одразу зрозуміло, що це неприпустимо. Їхні прохання припинити читання звучали так, ніби були викликані відразу. Григорович трохи розповідає про авторку, Варвару Іванівну Ліліпутову, дружину відомого професора медицини і лікаря. Ліліпутова прийшла до Григоровича особисто зі своїм твором та вмовляла поставити його на сцені, вочевидь, скориставшись їхнім знайомством. Між ними відбувається такий, досить ілюстративний, діалог:

Я ей говорю: "Душенька, Варвара Ивановна, – невозможно изобразить роды на сцене". А она вся взъерепенилась, глаза выкатились из орбит. Знаете, бывают такие глаза. Так выкатываются, что когда садятся на извозчика, так их в ноги кладут, чтоб не мешали. Стала красная вся, точно корь у нее высыпала. Даже волосы поднялись на висках: они у нее черные и жесткие, как у мертвого армянина. И стала она меня распекать. "Вы, – говорит, – в предрассудках погрязли. Смерть – такое же таинство, как и рождение; почему же одно можно выводить на сцене, а другого нельзя?"⁸⁴

⁸⁴Гнедич П.П Книга жизни (Ред. и примечания В. Ф. Боцяновского). – Ленинград, 1929. – С. 159-161.

Звісно, діалог цей досить комічний і для Гнедича цей випадок – один з багатьох професійних анекдотів, які він талановито описав у своїй спогадах. Проте за ним, на нашу думку, стоять певні важливі культурні особливості доби. В першу чергу, привертає увагу ставлення і Григоровича, і інших членів комісії до родопомочі як до чогось вульгарного та потаємного, яке подається автором як загально зрозуміла істина. По-друге, ми хотіли б звернути увагу на те, що наголос у описаному анекдоті стоїть на публічному просторі (в даному випадку, сцені) і на тому, що в ньому є дозволеним, а що – неприпустимим. Сцена – квінтесенція публічності, видимості, спостереження, а пологи мають знаходитися у інтимному, закритому від чужих очей, просторі і за присутності обмеженого кола осіб. У Російській імперії XIX століття для цього склалися особливі умови.

Два основних види кваліфікованої родопомочі, що існували у Російській імперії – так званий *роз`ізний* (коли медичний персонал надає допомогу за місцем проживання породіллі) та *стаціонарний* (у спеціалізованому медичному закладі)⁸⁵. Однак, на відміну від сучасного світу, для людини першої половини XIX століття пологи у пологовому будинку були швидше виключенням, аніж правилом. Причиною цього був характер організації родопомочі у Російській імперії. Перший повноцінний пологовий будинок з`явився при Імператорському московському виховному будинку у 1764 році і був призначений для бідних породіль, котрі могли отримати у ньому безкоштовну допомогу згідно з проектом відомого реформатора Івана Бецкого⁸⁶. У цей час в університетах, навіть столичних, як зауважує професор Московського імператорського університету Матвій Мудров, молоді акушери доступу до справжніх породіль не мають та спостерігають лише за

⁸⁵Желтухин В.В. Организация акушерской помощи в Петербурге // Родовспоможение в России. Сборник докладов на XI Пироговском съезде. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 22

⁸⁶Ransel D. Mothers of misery: child abandonment in Russia. – Princeton, 1988. – P 40.

маніпуляціями над фантомом⁸⁷. Навіть у 50-х рр. ХІХ століття студенти-медики цього університету хоча і допускалися до чергувань у акушерській клініці, проте, за спогадами російського лікаря Івана Сеченова, чергування це було настільки необтяжливим та необов'язковим, що він за весь курс навчання так жодного разу там не побував⁸⁸. На базі Повивального інституту Московського імператорського університету невелике пологове відділення відкривається у 1806 році за ініціативою відомого акушера та професора згаданого університету Вільгельма Ріхтера⁸⁹. Ситуація дефіциту закладів для надання стаціонарної родопомочі не надто змінилася навіть наприкінці досліджуваного нами періоду. Так, у столиці імперії, великому та розвиненому місті Санкт-Петербурзі, у 1867 році існує всього 4 пункти надання такої допомоги: Петербурзький родопомічний заклад, заснований у 1771 році, Повивальний інститут, заснований у 1797 році, клініка при Медико-хірургічній академії та Калінкінська лікарня жіночих хвороб⁹⁰.

Отже, можливість отримати стаціонарну допомогу під час пологів була доступна для досить обмеженого числа породіль. Породілля мала бути містянкою Москви чи Санкт-Петербурга або мешканкою наближеного до міста села. Можливість приїхати до одного з цих міст для народження дитини була і у забезпечених поміщиць, проте у джерелах нема жодного натяку на престижність чи пріоритетність отримання допомоги саме у пологовому будинку. Навпаки, як ми вже зазначили, часто таку допомогу у будинках надавали саме незабезпеченим прошаркам населення. Враховуючи

⁸⁷ Письма профессора Мудрова // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Санкт-Петербург, 1861. – Кн.3, Июль-Сентябрь. – С. 37.

⁸⁸ Сеченов И. Записки русского профессора от медицины. – Москва: АСТ, 2014. – С. 30.

⁸⁹ Затравкин С.Н., Сточик М. А. Акушерство и его преподавание на медицинском факультете Московского университета в XVIII в. // Акушерство и гинекология. – № 3. – 1996. – С. 54.

⁹⁰ Желтухин В.В. Организация акушерской помощи в Петербурге // Родовспоможение в России. Сборник докладов на XI Пироговському съезде. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 24.

тогочасне уявлення про *нормальні та патологічні пологи*⁹¹, така допомога не вважалася необхідною у більшості випадків. За відсутності налагодженого та масового механізму госпіталізації вагітних жінок та породіль, основним простором пологів лишалося місце проживання останніх.

Саме виклик кваліфікованого акушера додому носить у цей час відтінок престижу та певної станової приналежності. Так, наприклад, колишній кріпосний Федір Бобков записав у січні 1863 року як відбувалися пологи його барині у Москві:

*5 января у барыни родилась дочь Мария. Было несколько докторов. Большая суета. Невольно я вспомнил о деревне. Там роженицы уходят из общей комнаты в холодный, темный чулан, откуда после родов тащат их по 25-градусному морозу в угарную баню, где лежат они дня три и затем являются в избу и принимаются, как ни в чем не бывало, за работу. С кормилицами происходит возня невероятная. Одна больна, другая без молока, от третьей несет как из винной бочки*⁹².

Бобков був дещо «заангажованим» спостерігачем. У своєму щоденнику він часто описує жорстоке поводження поміщиків з кріпосними, чітко окреслює свою позицію полум'яного прибічника селянської реформи Олександра II (він навіть написав звернення з подякою до останнього, яке опублікували у «Московських відомостях»)⁹³, тому контрасти між кріпосним та поміщицьким способами життя у його щоденнику дещо загострені. У контексті цього контрасту важливими є одразу декілька спостережень. По-перше, кваліфікована допомога акушерів чи, принаймні, вчених повивальних бабок, асоціювалася саме з міським способом життя. Поїхати у місто для народження дитини було не лише модно та бажано, це вважалося у середовищі вищих станів чи не необхідністю. Орловський губернатор і камергер Аркадій Васильович Кочубей згадує, що оголосив своїй рідні, що поїде з вагітною дружиною у село. Члени його родини «напустились на меня

⁹¹Письма профессора Мудрова // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Санкт-Петербург, 1861. – Кн.3, Июль-Сентябрь. – С. 39-40.

⁹²Бобков Ф. Д. Из записок бывшего крепостного человека / Воспоминания русских крестьян XVIII – первой половины XIX века (Сост. Кошелев В.А.). – Москва, 2006. – С.906.

⁹³Там само. – С. 959.

говоря, что я буду отвечать перед Богом за то, что отвез жену в таком положении в деревню». Внаслідок цих розмов Кочубей повіз свою дружину з Ярославця у Петербург для народження дитини саме для того, щоб не стати у очах родичів тираном, що наражає породіллю на небезпеку⁹⁴. Олександр Герцен під час свого перебування у засланні в місті Вятка писав у своєму щоденнику, що лікар Денн і власний здоровий глузд радять їхати в Москву для «грунтового лікування під гарним керівництвом» для його вагітної дружини Наталі, проте поїхати туди нема ані коштів, ані можливості (через заслання, їхати у Москву йому було заборонено)⁹⁵. Джерела періоду з початку ХІХ століття до 60-х рр. також мають численні приклади того, що чим вищим був статус родини у суспільстві, тим вищою була *комодифікація* акушерських послуг.

Під комодифікацією родопомочі та медичної допомоги як такої ми розуміємо перетворення їх на сервіс, котрий оплачувався та передбачав певну зручність, доступну не всім. Теорія комерціалізації та комодифікації є однією з важливих тем сучасних соціологічних досліджень, а комерціалізація медицини досліджується як соціологами⁹⁶, так і істориками⁹⁷. Апофеозом явища комодифікації була імператорська родина, котра мала у Царському Селі штат лейб-медиків. Вони надавали допомогу дружинам, донькам, сестрам і онукам імператорів під час пологів. Про це, зокрема, пише велика княгиня Ольга Миколаївна, донька Миколи I у своїх спогадах. За перебігом вагітності її сестри Олександри та за її вразливим здоров'ям слідкували

⁹⁴Кочубей В. А Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. – Санкт-Петербург, 1890. – С.208.

⁹⁵Герцен А. И. Дневник 1842-1845 / Собрание сочинений в тридцати томах. – Том второй. Статьи и фельетоны 1841-1846. – Москва, 1954. – С. 212.

⁹⁶ Див. Kuttner R. Markets and Medicine // Everything for Sale: The Virtues and Limits of Markets. – Chicago, 1996. – P. 110-158.

⁹⁷Цій темі, наприклад, присвячена книжка «Matters of exchange: commerce, medicine and science in the Dutch Golden age» Герольда Кука. Див. Cook H. J. Matters of exchange: commerce, medicine and science in the Dutch golden age. – New Haven, 2007. – 576 р.

одразу чотири лейб-медики: Мандт, Маркус, Раух і Шольц⁹⁸. Імператорською родиною це явище не обмежувалося. Марія Волконська, дружина декабриста Сергія Волконського та відома мемуаристка, розповідає у своїй спогадах як вона залишила свого новонародженого сина у своїй родички, заможної поміщиці Браницької, котра мала у своєму маєтку гарних лікарів⁹⁹. Ці та інші свідчення сучасників підтверджують, що слідом за комерціалізацією йшла й комерціалізація таких послуг. Чиновник міністерства фінансів та мемуарист Петро Голубев описує перші пологи своєї дружини, що відбулися у 1825 році. Через ускладнення, з якими не впоралася повивальна бабка, чоловік мусив спочатку викликати відомого у Петербурзі акушера Жувенеля, а коли і той склав руки Голубев, за його порадою, терміново відправився за акушером Єльнінським. Виклик повивальної бабки та двох акушерів для допомоги породіллі змусив подружжя витратити всі заощадження, які про всяк випадок зберегла дружина до народження дитини. За словами автора, він записав цей випадок саме для того, щоб молоді голови родин навчилися на його гіркому досвіді що «у житті одруженого чоловіка часто трапляється нужда та горе»¹⁰⁰. Це було досить справедливе твердження, оскільки у деяких людей грошей, щоб оплатити такі послуги, бракувало. У таке положення, наприклад, потрапив Олександр Серов, батько відомого художника Валентина Серова, коли той народився: він був вимушений звертатися за допомогою до Володимира Одоєвського, бо не мав грошей заплатити акушеру та повивальній бабці¹⁰¹.

Про унормованість практики грошової винагороди у російському суспільстві у цей період говорить і ситуація, котра сталася з дружиною

⁹⁸ Романова О. Сон юности. Записки дочки імператора Николая I Великой княжны Ольги Николаевны, королевы Вюртембергской (Пер. М. Беннингаузен-Будберг). – Париж, 1963. – С. 70-71.

⁹⁹ Волконская М. Записки княгини Марии Николаевны Волконской. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 3-6.

¹⁰⁰ Записки чиновника Министерства финансов Петра Ивановича Голубева // Щукинский сборник. – Вып. 7. – Москва, 1907. – С. 449

¹⁰¹ Одоевский В. Дневник. Переписка. Материалы. – Москва, 2005. – С. 132.

Федора Достоевського Анною, коли вона з чоловіком жила у Швейцарії. Анна спитала місцеву акушерку про винагороду, а та у відповідь здивувалася та зніяковіла, оскільки у швейцарських повивальних бабок це було не прийнято – вони приймали від породіллі невелику суму в 5 франків та символічний подарунок¹⁰². У своїх спогадах Микола Пирогов розповідає про свого університетського товариша Корнух-Троцького, котрого у професійній діяльності приваблювала ботаніка, але спершу він обрав собі у якості професії акушерство за порадою московського акушера Карпинського. Той сказав студенту, що у нього завжди є хліб завдяки тому, що йому «накладати щипці все одно, що лущити горіхи», тоді як ботаніка у цьому сенсі була набагато менш перспективною¹⁰³.

Якщо ж говорити про селян, родопоміччю в їхньому соціумі керували дещо інші культурні закономірності, які виключали можливість втручання медика-чоловіка, так і акушерки. Не останню роль грала банальна відсутність кваліфікованої допомоги на селі до (і почасти після) земської реформи. Так, відомий письменник Петро Боборикін розповідає як він під час свого навчання на медичному факультеті Дерптського університету лікував селян свого батька-поміщика у його маєтку в Тамбовській губернії. Боборикін пише про відсутність лікарень для кріпосних, про повальне лікування у «знахарок» серед них. Виключенням була *дворня*, тобто кріпосні, що проживали на території маєтку своїх панів, у безпосередньому контакті з ними, оскільки їх часом лікував місцевий лікар¹⁰⁴. Варто уточнити, однак, що прийняте у селян правило залишити породіллю під час пологів фактично наодинці або лише вдвох з повитухою продиктоване не лише відсутністю кваліфікованого медичного персоналу. Воно пов'язане з уявленням про «нечисту» природу народження дитини, через що і самі пологи, і

¹⁰²Достоевская А. Г. Воспоминания. – Москва, 1987. – С. 196.

¹⁰³Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача (Сост. А.Д. Тюриков). – Иваново, 2004. – С. 287.

¹⁰⁴Боборыкин П. Д. За полвека / Воспоминания в двух томах. – Том 1. – Москва, 1965. – С. 118.

перебування породіллі тривалий час після них мусять бути в бані, обмежуючи контакт матері і дитини з односільчанами¹⁰⁵. Основні характерні риси та відмінності пологів у селян дослідила антропологиня Тетяна Лістова, використовуючи архівні матеріали, етнографічні описи сільського повсякдення Н. А. Іваницького, В. І. Степанова та інших, власні польові дослідження, проведені у Курську, Пскові, Смоленську, Воронежі та Пермі. Авторка пояснює, що в сільському соціумі ХІХ ст. міська «унауковлена» практика родопомочі не могла б прижитися, оскільки, по-перше, входила в протиріччя з традиційним селянським світоглядом та забобонами (у використанні інструментів вбачали гріх та боялися пристріту). По-друге, коштувало запрошення акушерки з повіту досить дорого, оскільки потрібно було оплатити їй дорогу, проживання та харчування. По-третє, сільські повитухи порівняно з акушерами та акушерками, фельдшерами та фельдшерицями були дуже «багатофункціональними» помічницями та могли допомогти матері по господарству, з доглядом за дитиною. Окрім цього, медики вважалися соціально чужими елементами серед селян і, за їх власними зізнаннями, їм було б соромно за бруд, вбогість помешкань перед «барышнями» та «баринами». З іншого боку, місцева повитуха була, як правило, старшою досвідченою жінкою, що мала власних дітей та була добре знайома всім у селі і, як відмічає Лістова, формувалися цілі «династії повитух». Етнографиня також підкреслює, що від репутації напряду залежала практика такої жінки, через що їй необхідно було відповідати певним моральним критеріям, слідувати особливим ритуалам. З іншого боку, повитуха ніколи не вважалася за «знахарку» і навіть ті ритуали, що вона могла проводити над породіллею та її дитиною носили відбиток християнського символізму¹⁰⁶.

¹⁰⁵Listova T.A. Russian rituals, customs and beliefs associated with the midwife (1850-1930) // Russian traditional culture: religion, gender, and customary law / edited by Marjorie Mandelstam Balzer. – Armonk, N.Y., 1992. – P. 124

¹⁰⁶Там само. – P. 122-139.

Домашні пологи та комодифікація надавали деяким породіллям можливість вибору в залежності від їхніх уявлень про «якісну» допомогу. Так, наприклад, Ольга Павліщева, сестра Олександра Пушкіна, у своїх листах батькові розповідає, що перед своїми пологами, що відбулися під час її поїздки у Варшаву, вона найняла саме повивальну бабку, а не акушера («...никаких акушерів, упаси меня от них Господь!»), котра консультувала її під час вагітності та приймала пологи¹⁰⁷. Оскільки жінка вже мала невдалу вагітність у 1829 році¹⁰⁸, її небажання звертатися до акушера могло бути продиктоване негативним досвідом або асоціацією акушерського втручання з патологічною вагітністю, про яку ми зазначали вище.

З іншого боку, під час домашніх пологів, особливо в екстремній ситуації, породілля ризикувала втратити контроль над процесом на користь членів родини. Так відбулося з Марією Волконською, про котру ми згадували вище. Через складні життєві обставини (арешт чоловіка за його участь у Декабристському повстанні) жінка опинилася під час пологів у маєтку своїх батьків у селі. Пологи її були досить важкими через відсутність кваліфікованої допомоги – повивальна бабка приїхала тільки на наступний день, лікар був у цей час у хворого далеко від місця подій. Між її батьками відбулася суперечка щодо необхідних заходів під час пологів:

Отец требовал, чтобы я сидела в кресле, мать, как опытная мать семейства, хотела, чтобы я легла в постель во избежание простуды, и вот начинается спор, а я страдаю; наконец, воля мужчины, как всегда, взяла верх; меня поместили в большем кресле, в котором я жестко промучилась без всякой медицинской помощи¹⁰⁹.

Таким чином, важливим для дослідження ролі пацієнта є враховувати роль родини, особливо старших її членів, у ситуації надання допомоги під час пологів.

¹⁰⁷ О.С. Павлищева С.Л. Пушкину, 7 апреля 1837 года, Варшава / Дневники-письма сестры Пушкина 1831-1837// Мир Пушкина. – Том. 2. – Санкт-Петербург: «Пушкинский фонд», 1994. – С.198.

¹⁰⁸ Там само. – С. 189.

¹⁰⁹ Волконская М. Записки княгини Марии Николаевны Волконской. – Санкт-Петербург, 1904. – С.3.

2.3 Розуміння пологів серед пацієнтів у Російській імперії ХІХ ст.

Існує класифікація, створена відомим антропологом медицини Артуром Кляйнманом, котра поділяє медицину на професійну, народну та популярну¹¹⁰. У цьому поділі важливо не лише те, як знання з медицини акумулюються, але і які саме актори або інституції надають медичну допомогу. Цей поділ синтетично відділяє різні рівні знання людини про лікування та медичну допомогу. Проте, літературні та мемуарні наративи демонструють, що такий поділ є досить штучним. Автор чи авторка могли не бути професійними медиками, але мати досить *медикалізоване*, по мірках того часу, уявлення про пологи, дитячий та материнський організми та процеси, що у ньому відбуваються. Деякі ж наративи демонструють навпаки цікаву суміш фольклорних або релігійних уявлень з медичними. Для того, щоб зрозуміти яким було дискурсивне поле цих уявлень, як воно могло варіюватися і що стояло за цією варіативністю, звернемося до доступних джерел початку – 60-х рр. ХІХ ст.

У мемуарах знаменитого лікаря Миколи Пирогова знаходимо цікаву розповідь про те, як він вперше дізнався про лікарську професію і який випадок, за його зізнанням, частково визначив його подальшу долю. Коли старший брат 10-річного Миколи важко хворів ревматизмом, батько вирішив звернутися по допомогу до відомого тоді лікаря Єфрема Мухіна. Родина не підозрювала, що Мухін стане пізніше наставником їхнього молодшого сина під час навчання в університеті. Знайомство майбутнього «світила» російської хірургії з професією відбулося через спостереження за діями Мухіна. Той оглянув хворого та звелів матері відправитися у аптеку за потрібними інгредієнтами для декокту, котрий швидко поставив хлопчика на ноги. Це зцілення та захоплені розповіді домашніх про подробиці лікування справили сильне враження на Миколу. З цього часу найпопулярнішою його грою була «гра в лікаря»:

¹¹⁰Sobo E.J. Theoretical and Applied Issues in Cross-Cultural Health Research // Encyclopedia of Medical Anthropology / Ed. by Carol R. Ember and Melvin Ember. – Vol I. – New York, 2004. – P. 9.

...после счастливого излечения брата попросил однажды кого-то из домашних лечь в кровать, а сам, приняв вид и осанку доктора, важно подошел к мнимобольному, пощупал пульс, посмотрел на язык, дал какой-то совет, вероятно также о приготовлении decoкта, распрощался и вышел переважно из комнаты.

Это я отчасти сам помню, отчасти же знаю по рассказам, но весьма отчетливо уже припоминаю весьма часто повторяющуюся впоследствии игру в лекаря; к повторению побуждали меня, вероятно, внимательность и удовольствие зрителей; под влиянием такого стимула я усовершенствовался и начал уже разыгрывать роль доктора, посадив и положив несколько особ, между прочими и кошку, переодетую в даму; переходя от одного мнимобольного к другому, я садился за стол, писал рецепты и толковал, как принимать лекарства.¹¹¹

Звісно, дитячій грі не вистачало наповненості дій «лікаря» тим важливим сенсом, котрим характеризується справжнє лікування, оскільки розуміння послідовності дій та причинно-наслідкових зв'язків приходило після отримання профільної освіти. Проте зовнішні маніпуляції огляду, діагностування, створення рецепту і плану лікування хлопчик засвоїв. Схожі процеси знайомства з медициною відбувалися і у дорослих, що не були медиками: вони спостерігали за власним лікуванням чи лікуванням домашніх, чули деяку інформацію від знайомих або, у разі інтересу, читали доступну літературу. Так, наприклад, у бібліотеці Олександра Пушкіна були книжки відомого фізіолога Біша та гігієніста Тіссо, котрих він навіть включив у список читання Онегіна¹¹². Володимир Одоєвській з захопленням писав у свій щоденник свої враження від «Фізіології» Рудефорда. У цій книзі його особливий захват викликав виклад поетапного процесу розвитку зародка «от ячейки до совершенного возраста». Його призначили депутатом від міста у Санкт-Петербурзький комітет громадського здоров'я мотивуючи вибір тим, що князь завжди активно цікавився фізикою, хімією та медициною¹¹³. У російському дворянському середовищі 1860-х рр. була також традиція домашніх лекцій на найрізноманітніші предмети, в тому

¹¹¹ Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача (Сост. А.Д. Тюриков). – Иваново, 2004. – С.108-109.

¹¹² Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург, 2017. – С. 67.

¹¹³ Одоевский В. Дневник. Переписка. Материалы. – Москва: «Дека-ВС», 2005. – С.141.

числі і присвячені природознавству¹¹⁴. Важливим елементом формування образу лікаря у освічених пацієнтів була також багата на персонажів-медиків література імперії. Разом з тим, за слушним зауваженням Юрія Лотмана, культура сільського, поміщицького дворянства була досить близькою до селянської культури, особливо у порівнянні з містянами-різночинцями. Діти поміщиків грали з дітьми кріпосних, поміщики засвоювали від селян елементи народної культури та побуту, як Тетяна Ларіна, котра «...верила преданням простонародной старины, и снам, и карточным гаданьям»¹¹⁵.

У джерелах особового походження пологи часто описуються у категоріях небезпеки, страху, несподіванки. Авдотья Єлагіна пише своєму брату Василю Жуковському, що почувается під час вагітності вкрай погано і через це думала, що не переживе пологи¹¹⁶. Якщо вони проходять легко та недовго, без спеціальної допомоги акушера, це підкреслюється як варте подиву і радості везіння. Наприклад, Микола Павліщев, чоловік Ольги Павліщевої, котру ми цитували вище, щасливо повідомляє свекру в листі, що пологи, хоча і не були легкими, але тривали всього чотири години¹¹⁷. Через страх перед нещасливою розв'язкою деякі жінки воліють зберігати свою вагітність у таємниці, як велика княгиня Єлизавета¹¹⁸. У цьому контексті спроби людини пояснити, зв'язати події у послідовний наратив цілком зрозумілі. Інтерпретації тих чи тих знаків, симптомів та прикмет, майже як у процесі діагностики, були важливим засобом аналізу процесу пологів та акушерської допомоги, особливо у випадках, коли щось йшло неправильно чи завершувалося трагедією.

¹¹⁴Водовозова Е. На заре жизни. – Том.2 – Москва, 1987. – С. 208.

¹¹⁵Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства XVIII – нач. XIX века. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 110-111.

¹¹⁶А.П. Елагина В. А. Жуковскому, 15 ноября 1819 / Переписка В. Жуковского и А. П. Елагиной 1813-1852. – Москва: Знак, 2009. – С. 226-228.

¹¹⁷Н. И. Павлищев С.Л. Пушкину / Дневники-письма сестры Пушкина 1831-1837// Мир Пушкина. – Том. 2. – Санкт-Петербург: «Пушкинский фонд»,1994. – С.203-204.

¹¹⁸Головина В. Н. Записки графини Варвары Николаевны Головиной : (1766-1819) / Пер. с фр. рукописи, под ред. и с прим. Е. С. Шумигорского. – Санкт-Петербург, 1900. – С.131.

Олександр Герцен залишив досить розлогі щоденникові записи про пологи своєї дружини. Наталя Герцен після народження сина Олександра мала три нещасливі вагітності – діти народжувалися, жили декілька днів та помирали. Через глибоку емоційну прив'язаність до дружини та через гірке повторення смертей новонароджених, відчай автора дуже відчутний у тексті запису від 9 грудня 1842 року у щоденнику:

Как будто в этот промежуток ничего и не было. Все по-прежнему. Саша бегает, шумит, Natalie в своей комнате. Я за письменным столом. А между тем мрачная, гадкая страница прожита нами. В ночь с 29 на 30 родился малютка, вечером 5 умер⁸⁰. Третий. Какой поп-sens, какая оскорбительная власть случайности! Дитя родилось легко, здоровое, потом утром 30-го начались судороги, и все пособия оказались ничтожными, шесть дней оно страдало, мучилось, на седьмой остался изнуренный труп. 5-го ему стало легче, надежды явились не только у меня, но у самого Рихтера, – от этого весть о его смерти ударила больно. Прежде я не надеялся. А бедная мать, третий раз обманутая, удивленная, так сказать, наглостью беспорядка, задавленная горем¹¹⁹.

Хоча у словах Герцена є певні натяки на те, що причиною нещастя є якийсь злий рок («оскорбительная власть случайности», «наглость беспорядка»), пізніше він розповідає про свій досвід цілком медичного аналізу проблеми. Акушером, що опікувався пологами, був Михайло Ріхтер, син професора Ріхтера, котрого ми згадували вище. Цього акушера Герцен характеризує як одного з найкращих, лікаря, що підходить до хвороби «с обширным взглядом, с обдуманностью» та займається хворим як «фактом науки». Він не лише не звинувачує лікаря у смерті дитини, але й підкреслює його бажання розібратися у ситуації. Ріхтер пропонує Герцену провести над трупом автопсію, щоб дослідити причину смерті. Результати розтину автор описує у подробицях та з ретельним використанням медичної термінології. Причиною смерті дитини стала водянка головного мозку, *hydrocephalus*. Автор пояснює, що через цей стан мозку у дитини і були згадані вище конвульсії та спазми. Майже усі частини головоломки склалися, але чим пояснити багаторазове повторення подібного захворювання у їх з Наталею дітей пояснити медичними термінами вже важче:

¹¹⁹Герцен А. И.. Дневник 1842-1845 / Собрание сочинений в тридцати томах. – Том второй. Статьи и фельетоны 1841-1846. – Москва, 1954. – С. 248.

Но тут-то медицина и в жалком положении: она не умеет отвечать на вопрос, как предотвратить в фетальном состоянии hydrocephalus? еще менее – в какой же зависимости и от каких причин третий раз от довольно здоровых родителей рождаются дети с такой болезнью, в то время как первый ребенок, предшествовавший, был совершенно здоров? Они ссылаются на слабые нервы жены, на ее нежное сложение вообще, однако эта слабость далеко от обмороков и других признаков болезненного расслабления нервов; говорят (и это мое собственное убеждение), что в первом случае, бывшем в Петербурге, испуг, причиненный присылкою за мной из тайной полиции (belli frutti!), обусловил болезнь младенца. А второй, а третий случаи – да натура взяла pli (привычку (франц.). – Ред.), – да почему же она взяла pli? – chi lo sa (кто его знает! (итал.). – Ред.)¹²⁰

У першій половині ХІХ століття серед медиків Російської імперії справді побутувало уявлення про те, що у жінки може бути схильність до викидня, особливо якщо вона вже переживала його раніше, проте повний список вірогідних причин був доволі великим та розмитим¹²¹. Оскільки тодішня наука не здатна була дати Герцену точну відповідь, котра б його задовольнила, він пов'язує сімейні негаразди з політичними обставинами власного життя. У своїй масштабній автобіографії «Былое и думы», котра, головним чином, і сформувала героїзований образ Герцена-опозиціонера монархізму, він пише про ще одну невдалу вагітність дружини так:

Жену я застал в лихорадке, она с этого дня занемогла и, испуганная еще вечером, через несколько дней имела преждевременные роды. Ребенок умер через день. Едва через три или через четыре года оправилась она. Говорят, что чувствительный pater familias Николай Павлович плакал, когда умерла его дочь!..¹²²

Події справді відбувалися у турбулентний для Герцена період 1840-х рр., коли йшло слідство, допити і, врешті, він відправився у заслання. Він проводить між собою та його гонителем Миколою І іронічну паралель через смерть дитини. Повторення подібних висновків у щоденнику говорить не лише про ретельне конструювання власного мученицького образу, але про тісний зв'язок особистого та політичного в уявленнях самого автора.

¹²⁰Герцен А. И.. Дневник 1842-1845 / Собрание сочинений в тридцати томах. – Том второй. Статьи и фельетоны 1841-1846. – Москва, 1954. – С. 249.

¹²¹Abortus / Медицинский энциклопедический лексикон, составленный членами Общества русских врачей ординаторами Первого военно-сухопутного госпиталя Леем, Тарасовым и Стрелковским. – Ч.1. – Кн. 1, обработанная Леем. – Санкт-Петербург: Типография А. Иогансона, 1846. – С. 2-4.

¹²²Герцен А. И. Былое и думы, часть 4 / Собрание сочинений в тридцати томах. – Том девятый. Былое и думы 1852-1868. – Москва, 1956. – С. 54-56.

Ще одним прикладом медичного, «раціонального» аналізу трагедії, тісно переплетеного з емоційною риторикою, є опис пологів першої дружини Миколи Пирогова Катерини у його переписці з Катериною Огонь-Догановською. У жінки, за словами Пирогова, відбулося запалення мозкової оболонки і вона довго страждала від судом та марила. Вірогідною причиною цього стану Пирогов називає те, що породілля засмутилася, що народився хлопчик, хоча вона хотіла дівчинку¹²³. Навіть у середовищі лікарів та інтелігенції, як ми бачимо з цих двох свідчень, досить живучим було уявлення про тонку нервову організацію жінки, що може стати причиною розвитку патологій. Переляк під час вагітності, засмученість та погані настрої пов'язували з хворобами чи недоліками новонародженого і важкими пологами. Так було у випадку доньки Миколи І Марії, передчасні пологи котрої її сестра Ольга (і, вочевидь, такою була і загальна думка в родині) приписували перелякові. Син Марії Микола перекинув стіл з важкими підсвічниками і матір злякалася, вирішивши, що той загинув під цією вагою, та народила доньку Євгенію раніше на три тижні¹²⁴. На зв'язок душевного стану та здоров'я під час вагітності вказують і слова у листі Євдокії Єлагіної до Жуковського. Жінка запевняє брата, що навіть попри нещасливу першу вагітність його дружини, вона ще може народити здорових дітей у майбутньому. Головне не боятися, адже його страх може «отняти у неї бодрість». «Мы, женщины, – пише вона, – должны быть беспечны и здоровы душевно, чтобы с крепостию переносить назначенные нам недуги тела»¹²⁵.

Віта Покусаєва та Наталя Міцюк у своїй статті «Ведение беременности в дореволюционной России» відзначають, що у другій половині XIX ст. – на початку XX відбувається медикалізація поведінки вагітної жінки та

¹²³«Ея уже нет...», начало 1851 года / Письма Н. И. Пирогова с Е. Огонь-Догановской, 1851 // Татевский сборник С. А. Рачинского. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 136-138.

¹²⁴Романова О. Сон юности. Записки дочери императора Николая I Великой княжны Ольги Николаевны, королевы Вюртембергской (Пер. М. Беннингаузен-Будберг). – Париж, 1963. – С. 83.

¹²⁵А.П. Елагина В.А. Жуковскому 18 декабря 1841 / Переписка В. Жуковского и А. П. Елагиной 1813-1852. – Москва: Знак, 2009. – С. 489.

породіллі, оскільки вагітність стає контрольованою та широко досліджуваною. Деякі дворянки перед пологами навіть студіювали книжки з гігієни як перед іспитом у медичному університеті¹²⁶. Джерела періоду 1820-х-1860-х рр. рясніють вказівками на те, що навіть звернення до кваліфікованої допомоги не робило уявлення про вагітність і пологи суцільно «унауковленим». Наприклад, дворянка Марія Мойер, у котру був закоханий впродовж усього життя Василь Жуковський, померла під час пологів у 1823 році. Її донька Катерина записала такі свідчення про цей випадок:

Господь не сулил мне счастья быть воспитанною ею. В 1822 году она сделалась вторично беременной и в 1823 году 14 марта, не родив мертвого ребенка, мальчика, скончалась в то время, как у нее его вытаскивали щипцами. Операцию эту делал профессор и акушер Дейтш. Замечательно, что она, говорят, не любила проходить мимо дома этого Дейтша, во все время, пока жила в Дерпте¹²⁷.

Цитата залишає цікаве враження: фактично в одному пасажі з'являється згадка лікарських інструментів (щипців) та забобони, достойні селян, що боялися пристріту. Вочевидь, про повальне «унауковлення» уявлень про вагітність та пологи говорити у цей період не доводиться навіть серед освічених людей.

Обряди, ритуали та прикмети досить мирно уживалися з релігійними уявленнями, адже народження було нерозривно пов'язане з християнською культурою через таїнство хрещення. Марія Тенішева розповідає у своїх спогадах, як перед народженням першої дитини її чоловік посварився з її матір'ю і вони довгий час не бачилися. Важкі та небезпечні пологи тривали вже чотири доби і Тенішева згадала стару прикмету, що якщо перед пологами не помириться з матір'ю «не розродишся». Її лікар відправив матері телеграму із проханням стати хрещеною матір'ю дитини, вочевидь, щоб примирення набуло особливого сакрального сенсу, на що та відповіла рішучою відмовою. Тенішева була засмучена такою відповіддю, через що, як

¹²⁶Мицюк Н. А. Покусаева В.Н. Ведение беременности в дореволюционной России: от традиционных практик к медицинскому знанию // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – №2. – Смоленск, 2016.– С.89.

¹²⁷Елагина Е. И. Семейная хроника // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв.: Альманах. – Том XIV. – М, 2005. – С. 280.

вона сама стверджує, у неї почалася породільна лихоманка¹²⁸. Відмовити у хрещенні означало у дворянській культурі продемонструвати ворожість. Так, Микола Греч доходить висновку, що, вочевидь, батько у час його народження був «у війні» з його бабусею, бо його хрещеною матір'ю стала не вона, а його двоюрідна сестра¹²⁹. У творі Олексія Пісемського «Фанфарон» головним персонажем є Дмитро Шамаєв, котрий являє собою тип світського молодого чоловіка, котрого турбували лише бали, гра в карти та гуляння. Він вирішив влаштувати черговий такий вечір з картами і танцями і у день, коли його дружина мала народити дитину, на що його дядько відповів з обуренням, що він в такий час мусить молитися перед іконами, а не танцювати і грати у карти¹³⁰. Описуючи поведінку «фанфарона» у дещо гротескній манері, Пісемський все ж дає читачу зрозуміти окрім того, що є відхиленням і те, що є нормою. Як ми вже зазначали, нормативною поведінкою повитухи, котра не мала спеціальних навичок акушерства і ніде не вчилася було послуговуватися саме християнською обрядовістю. Так, наприклад, селянка, що представилася повивальною бабкою і мала прийняти дитину Марії Волконської, замість будь-якої акушерської допомоги лише молилася за щасливе народження дитини. Втім, якість цієї допомоги не високо була оцінена самою Марією¹³¹.

У дворян так само, як і у селян, спостерігається майже релігійний страх та негативна реакція на використання акушерських інструментів, а особливо щипців. Наскільки сильно цей інструмент асоціювався з професією акушера, настільки ж потужним було його неприйняття. Аркадій Кочубей називає цей інструмент «жахливим»¹³². Петро Голубєв описує як до його дружини

¹²⁸Тенишева М.К. Впечатления моей жизни. Воспоминания. – Москва:Захаров, 2002. – С. 123.

¹²⁹Греч Н. И. Записки из моей жизни. – Москва-Ленинград: Academia, 1930. – С. 75.

¹³⁰Писемский А. Ф. Фанфарон // Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 2. – Москва: «Правда», 1959. – С. 384-385.

¹³¹Волконская М. Записки княгини Марии Николаевны Волконской. – Санкт-Петербург, 1904. – С.3.

¹³²Кочубей В. А Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. – Санкт-Петербург: Типография Братьев Пантелеевых, 1890. – С.208.

приїжджає акушер Жувенель «с его ужасными инструментами, которыми он действовал долго и безуспешно»¹³³. Варвара Головіна описує інструментальну операцію під час її пологів як «жорстоку»¹³⁴. У творі Пісемського «В водовороте» фігурує акушер Еллідіфор Мартинович Ілліонський, котрий на пологах молодої дворянки використовує прийом, якому навчився у сільської повитухи, і не хоче використовувати інструменти: «На волоске ее жизнь была... Три дня она не разрешалась... Всех модных докторов объехали, никто ничего не мог сделать, а я, слава богу, помог без ножа и без щипцов, – нынче ведь очень любят этим действовать, благо инструменты стали светлые, вострые: режь ими тело человеческое, как репу»¹³⁵. Навіть наприкінці ХІХ століття у своїх спогадах письменник і лікар Вікентій Вересаєв висловлює свою мрію про майбутнє, де породіллі не знатимуть хлороформу, спориння, акушерських щипців¹³⁶. На початку століття кесарів розтин вважається контраверсійною операцією навіть поміж самих акушерів. Мудров хвалить акушерів, котрі майстерно володіють щипцями та ручними поворотами немовляти, але про цю операцію пише, що «...я ничего не смею сказать в похвалу сих ужасных операций; не смею придавать куражу в осуществлении их в натуре»¹³⁷. За умови відсутності знеболення, цілком зрозуміло, що оперативне втручання вважалося страшним та небажаним:

В 3 часа мы приехали с Ельнинским в моей кабриолетке, и в одно мгновение началась ужасная операция. В целом доме слышались крики моей страдальницы. Достали другую бабу; Жувенель и она вместе с первой держали больную за руки. Несколько раз Ельнинский, искуснейший врач с геркулесовскою силой, облитый потом, оставлял инструменты, чтобы несколько отдохнуть, и только к 8-ми часам утра окончил операцию, достав

¹³³Записки чиновника Министерства финансов Петра Ивановича Голубева // Щукинский сборник. – Вып. 7. – Москва, 1907. – С. 449.

¹³⁴Головина В. Н. Записки графини Варвары Николаевны Головиной : (1766-1819) / Пер. с фр. рукописи, под ред. и с прим. Е. С. Шумигорского. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 9.

¹³⁵Писемский А. Ф. В водовороте // Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 9. – Москва: «Правда», 1959. – С. 208.

¹³⁶Вересаев В. Записки врача. – Москва, 2011. – С. 27.

¹³⁷Письма профессора Мудрова // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Санкт-Петербург, 1861. – Кн.3, Июль-Сентябрь. – С. 41.

*младенца, который тотчас же умер, вздохнув на сем свете в первый и последний раз*¹³⁸.

Варто відмітити у цьому контексті також той факт, що письменники є, крім авторів власних творів, ще й читачами. У 30-40 рр. ХІХ століття у російській літературі впливовим та важливим є (передовсім французький) романтичний канон, котрий почерпнув деякі естетичні риси у медичного дискурсу. Медичні маніпуляції та термінологія слугують і джерелом для нової, виразної метафорики, і засобом підвищення емоційної напруги¹³⁹. У цих особистих описах власних страждань або страждань близьких, а також у художній літературі, що ми згадали вище, є важлива функція формування послідовної оповіді, для чого і потрібні як риторичні засоби, так і засоби підсилення емоційної взаємодії між читачем та авторським текстом. Ця взаємодія досягається, в тому числі, через використання таких анатомічних деталей та медичної термінології, котрі не лише апелювали б до власного тілесного досвіду читача, але і до закладеного в культурі образу (як-от з акушерськими інструментами та їх дурної славою).

2.3 Повітова повивальна бабка та її пацієнти: Марта Плавська та Євдокія Таранкевич у «війні» за клієнтуру

Комерціалізація родопомочі у ХІХ столітті впливала не лише на вільно практикуючих акушерів та повивальних бабок, але й на працівниць на штатних посадах. У 1850-ті рр. жалування повітової повивальної бабки становило 42 карбованця¹⁴⁰, вона отримувала житло на місці проходження служби або 20 крб. квартирних грошей і гроші на те, щоб дістатися до повітового міста. За законом повивальна бабка на штатній посаді мала право брати у породіллі 1 карбованець і 50 копійок, а бідних породіль мала

¹³⁸Записки чиновника Министерства финансов Петра Ивановича Голубева // Щукинский сборник. – Вып. 7. – Москва, 1907. – С. 448.

¹³⁹Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург, 2017. – С. 97.

¹⁴⁰О жаловании, производимом лицам медицинского ведомства / Сборник законов, правил, наставлений, и распоряжений Правительства для врачей, фармацевтов, ветеринаров и прочих медицинских чинов с указанием официальных изданий в 3-х частях / Сост. Войно И.К. – Киев, 1871. – С.50.

обслуговувати безкоштовно¹⁴¹. Для порівняння, повітовий лікар за цими ж постановами отримував 196 карбованців¹⁴², що все одно вважалось дуже скромною сумою. Щоб зрозуміти розрив між матеріальним становищем Плавської та Таранкевич та заможними мешканцями міста, особливо військовими чинами, наведемо такий факт: лише на оренду житла для генерал-майора Кусовнікова, що поселився у місті після створення тут штабу військових поселень, витрачалося більше 200 крб. на рік¹⁴³. Жалування вищого військового керівництва у Російській імперії становило, в середньому, декілька тисяч карбованців на рік¹⁴⁴. Ця скромна сума у 42 карбованці, вочевидь, була не основним джерелом доходу жінок. Марта Плавська з деяким розпачем пише у звіті 1851 року, що «больше практик никаких не имела, с коих бы могла содержать себя, а только питаюсь одним получаемым мною жалованьем». Не дивно, що для жінки це була катастрофа, адже вона у цей час була позбавлена державного житла і вимушена була орендувати житло на свої кошти¹⁴⁵.

Практика могла приносити жінкам не лише символічну суму в 1 карбованець 50 копійок. Участь повивальної бабки у хрестинах після прийняття дитини могла забезпечити її подарунками та навіть невеликою грошовою винагородою від гостей, якщо родина була хоча б мінімально матеріально забезпеченою. Серед пацієнтів у цьому сенсі для повивальної бабки існувала певна градація. Письменник Петро Боборикін у своєму оповіданні «Безвестная» так описує досвід участі головної героїні, акушерки Марії Трохимівни, у цьому святковому дійстві:

¹⁴¹О определении повивальных бабок. – Гл. IV. О должности повивальных бабок. – Свод учреждений и уставов врачебных по гражданской части // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Том XIII. – Ч.3. – С. 102.

¹⁴²Сборник законов, правил, наставлений, и распоряжений Правительства для врачей, фармацевтов, ветеринаров и прочих медицинских чинов с указанием официальных изданий в 3-х частях / Сост. Войно И.К. – Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1871. – С. 50.

¹⁴³ДАКО, ф. 2, оп. 2, спр. 1191. – Арк. 1-3.

¹⁴⁴Жалування генералів згідно зі списком генералів по старшинству становило від 2000 до 5000 крб. на рік. Див. Список генералитету по старшинству. – Санкт-Петербург : Военная типография, 1856. - [2], XXIV. – 676 с.

¹⁴⁵ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2931. – Арк. 13.

*В околотке ее хорошо знают, даже и с Васильевского иной раз обращались, а настоящего ходу ей нет, да и не будет: в такую уж она попала колею. Надобен особый случай: принять у какой-нибудь богатейшей или родовитой купчихи или чиновной барыни. Но это почти невозможно. В купеческих семьях средней руки Марья Трофимовна принимала; перепало ей тогда сразу до тридцати, до сорока рублей. Но ей неприятно вспоминать такие вот купеческие крестины. Унизительно обходить с тарелкой или подносом крестного и крестную с гостями и глядеть, как тебе, под салфетку, кладут желтые и зеленые бумажки, точно арфянке какой в трактире...*¹⁴⁶

Подібний ритуал також згадує письменник Олексій Пісемський у своєму оповіданні «В водовороті». Мати головної героїні Олени звертається до її чоловіка після її пологів з питанням як він хоче організувати хрестини:

— Скажите, вы все-таки, вероятно, желаете сделать завтрак для священников? — отнеслась она к князю.

— Право, не знаю! — отвечал тот, пожимая плечами. — Желаю, чтобы было сделано, как везде это делается.

*— Везде так и делается, везде! — подхватила Елизавета Петровна. — Потому что шампанское акушерка подает; тут ей обыкновенно и деньги кладут, — в этом ее главный доход. И как же теперь шампанское подавать без завтрака, — неловко, согласитесь сами...*¹⁴⁷

Оскільки гроші, отримані під час участі повивальних бабок у хрестинах становили серйозну частину їхнього бюджету, вони були зацікавлені у тому, щоб мати більше пацієнтів. В Умані, однак, мали практику доволі багато неосвічених повивальних бабок, що створювало сприятливий ґрунт для конфліктів. Особливо проблематичним це було для Євдокії Таранкевич, оскільки вона мусила працювати на свою репутацію серед пацієнтів, потрапивши до чужого міста, де не мала ані рідні, ані знайомств. Починати спочатку для неї було важко, через що жінка в перший же рік своєї практики в Умані почала писати в Управу про відсутність у неї пацієнтів через практику неосвічених повитух¹⁴⁸. Повітовий лікар так і зазначає у своїй відозві по справі звільнення Таранкевич, що жінка не має практики не через власні лінощі, а через те, що не встигла заслужити довіру місцевих жителів.

¹⁴⁶Боборыкин П. Безвестная // Вестник Европы. – Кн. 5, – Санкт-Петербург, 1886. – С. 132

¹⁴⁷Писемский А. Ф. В водовороте // Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 9. – Москва: «Правда», 1959. – С. 210.

¹⁴⁸ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 73.

Вони довіряли неосвіченим повитухам та повивальним бабкам, котрі працювали тут вже більше 15 років¹⁴⁹. Однак, у цьому питанні все було значно складніше за просте бажання наживи.

За законом повивальна бабка не могла обирати у кого приймати пологи, у забезпеченої чи у бідної породіллі¹⁵⁰. Скоріше за все, цього і не відбувалося у випадку Плавської та Таранкевич через те, що пацієнтів жінкам і так не вистачало. Натомість, вони могли керувати своєю клієнтурою за допомогою формування персональних зв'язків і знайомств. Соціальний склад пацієнтів Плавської та Таранкевич був таким самим строкатим, як і соціальний портрет самого міста Умань, де наплив військ та військових чиновників після створення Києво-Подільського військового поселення у 1840-вих рр. поєднувався з великою кількістю євреїв і близькістю поселень військових поселян. Серед пацієнток Плавської трапляється невелика кількість дружин офіцерів, здебільшого нижніх чинів (корнет, поручик, унтер-офіцер), дружина штаб-лікаря, дві дворянки і одна містянка, три містянки-єврейки. Абсолютну більшість її пацієнток складають доньки та дружини солдатів, самотні матері, станову приналежність яких вона не вказує. Плавську обурює той факт, що неосвічені повитухи не приходять на пологи до таких жінок, тож вона часто підкреслює у своїх звітах, що вона прийшла до чергової бідної породіллі, яку проігнорувала «простые бабы». Так було, наприклад, на пологах жінки Ксенії Зозулевої, до якої Плавську покликкала солдатка Пацюкова. Вона прийшла до жінки і «не взирая на её бедность находилась при ней до её разрешения и кормила её более 10 дней»¹⁵¹. Можна припустити, що жінка спеціально підкреслює цей факт, проте випадки, коли вона дбала про пацієнток нижчих станів трапляються і у інших її звітах.

¹⁴⁹ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 132-133.

¹⁵⁰Высочайше утвержденные правила об экзаменах медицинских чиновников (15 июля 1810 г.). – Ст. VII Об экзамене акушеров, повивальных бабок и физиков или судебных врачей, известных ныне под именем инспекторов врачебных управ. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 31(1810). – № 24.298.

¹⁵¹ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 10.

Наприклад, вона 8 діб знаходилася у дружини однодворця «бедного состоянія» Северина Доревського¹⁵². Вочевидь, для неї досить важливим було ідейне наповнення її професійної діяльності, яке полягало у наданні кваліфікованої допомоги жінкам, які цього потребували, а особливо бідним, що постулювалося у законодавстві.

Склад пацієнтів Євдокії Таранкевич відображає набагато більшу системність. Меншість її пацієнтів у період 1852-1858 рр. становлять солдатки і поселянки (5 жінок за рапортами), дворянок, в тому числі поміщиць, дружин чиновників та військових, майже в чотири рази більше (17), але найбільшу кількість пацієнток Таранкевич становлять єврейки (21). Найбільша кількість пацієнток-єврейок припадає на 1855 рік, коли акушерка переїхала з квартири унтер-офіцера Підгурського до єврейського купця Турковського¹⁵³. Вочевидь, щоб впоратися із ситуацією, коли неосвічені повитухи відбирають її клієнтуру, вона спробувала створити нову мережу зв'язків серед єврейського населення. Про те, що вона розуміла становище родопомочі у єврейській спільноті говорить, по-перше, те, що жінка знала кількість та імена повивальних бабок з єврейок. Таких було, за її даними, «собраними частным способом», троє: Беня Злотничка, Лея Берештовецька, Малка Співакова¹⁵⁴. По-друге, жінка мала деяке уявлення про ставлення єврейської спільноти до православних повивальних бабок. Ось що вона пише з цього приводу у своїй відозві від 14 серпня 1861 року:

*Кроме упомянутых 17 человек и в рапорте полицеймейстера, судя по населению евреев в Умани, без сомнения имеется трое более подобных выше означенным христианкам неученых бабок еврейских, (поскольку) нет вероятиячто не еврейки среднего и низшего классов могли допускаться к приятию их детей... с этого повода резонно и правильно доложить, что без содействия полиции я не имею власти над жителями, могут ли найти средства заставить кого-либо против правила врачебного...*¹⁵⁵

З її слів виходить, що єврейське населення не довіряє приймати пологи неосвіченим православним повитухам, але, судячи з її звітів, довіряє їй. Ще

¹⁵² ДАКО. – Ф. 13, – Оп.1. – Спр.2931. – Арк. 14.

¹⁵³ ДАКО. – Ф. 13, – Оп.1. – спр.2991 – Арк. 203.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 143.

¹⁵⁵ ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк. 178.

одним важливими сегментом її клієнтури були дружини місцевих медиків та службовців з військового госпіталю: вільно практикуючого лікаря (а до цього ординатора госпіталю) Шидловського, з котрим вона декілька разів була на практиці, лікаря Каліна, аптекаря Скринського та госпітального писаря Іванова. Вочевидь, з медиками госпіталю Таранкевич вдалося налагодити досить приязні стосунки, оскільки головний лікар госпіталю Калінчинський залишив про неї схвальний відгук приставу¹⁵⁶. Матеріальне становище Таранкевич складно оцінити напевне, але відомо, що вона найняла наприкінці 1850-х поселян, котрі будували їй будинок в Умані¹⁵⁷, тож порівняно з Плавською вона, швидше за все, була більш забезпеченою. Звісно, про кореляцію між розміром оплати послуг і соціальним станом пацієнтів говорити складно, адже навіть дворяни могли мати дуже різні доходи і прірва між великими поміщиками і дрібнопомісним дворянством була величезною. Однак, вірогідність отримати певну оплату від генерала Земенцького, у дружини якого Таранкевич успішно прийняла дитину¹⁵⁸, була значно вищою, аніж на хрестинах нижчих офіцерських чинів, вже не кажучи про нижчі стани.

Раніше ми вже зверталися до теми ступеня контролю пацієнок над власним тілом під час акушерської допомоги. Вчена повивальна бабка, завдяки отриманій освіті, могла використовувати у цих стосунках власний авторитет. Під час дослідження їхніх знань ми виявили, що акушерки ставили жінкам діагнози, призначали процедури, слідкували за їхнім здоров'ям та здоров'ям дитини у післяпологовий період. Часом це не обходилося без певного патерналізму по відношенню до породіллі з їхнього боку. Наприклад, Марта Плавська декілька разів лікувала та консультувала дружину підрядника Роженка, у котрої вже був досвід невдалої вагітності. Плавська відвідувала хвору і дізналася, що у тої була кровотеча через те, що «она 6-ти місячної беременности имела сходство с мужем». Плавська не

¹⁵⁶ ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк.123.

¹⁵⁷ Там само. – Арк.171.

¹⁵⁸ ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк.152.

лише заборонила їй вступати у інтимні стосунки з чоловіком, але й вирішила за потрібне розповісти про цей випадок окремим рапортом до Управи¹⁵⁹.

Конфліктні ситуації між пацієнтками та членами їхньої родини і нашими героїнями також виникали. Марта Плавська описує один такий випадок, котрий відбувся коли вона прийняла дитину у Єлизавети Адамовської, дружини поручика Адамовського. У дитини було певне невідоме у ХІХ столітті рідкісне захворювання, тож вона мала зовнішні вади і довго не прожила. Адамович, за словами Плавської, мав до неї претензію за те, що дитина такою народилася¹⁶⁰. Вочевидь, це було пов'язано з популярним уявленням, що здоров'я та добробут дитини залежали не лише від матері, але й від повивальної бабки, котра приймала пологи. Важливими були її характер і зовнішній вигляд¹⁶¹. Пацієнти покладали свої сподівання на повивальну бабку як на помічницю у важкій ситуації, але водночас і переоцінювали ступінь її відповідальності у випадках, коли щось йшло не так. На їхні уявлення про родопоміч, як ми розглянули вище, мали суттєвий вплив як медичний дискурс, так і забобони і прикмети, при чому це розповсюджувалося і на пацієнтів вищих станів.

У Євдокії Таранкевич конфліктів з пацієнтами було більше. На неї, як вона зазначає у відозві щодо відсутності її на місці проживання, мали образу відставний штаб-ротмістр Бромірський та його дружина нібито за те, що акушерка не лишилася довше доглянути за породіллею, ніж того вимагало здоров'я Бромірської, а поспішала до інших пацієнток¹⁶². Неосвічені повитухи часто не лише залишалися доглянути за жінками після пологів, а й допомагали їм із господарством, доглянути за іншими дітьми та приготувати їжу¹⁶³, тож пацієнти звикли до певних традицій. Плавська і Таранкевич також

¹⁵⁹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 30.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 22.

¹⁶¹ *Listova T.A. Russian rituals, customs and beliefs associated with the midwife (1850-1930) // Russian traditional culture: religion, gender, and customary law / edited by Marjorie Mandelstam Balzer. – Armonk, N.Y., 1992. – P. 127.*

¹⁶² ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк.154.

¹⁶³ *Рейн Г. Е. О русском народном акушерстве. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 8-9.*

могли довго доглядати за жінкою до чи після пологів, але зазвичай це стосувалося більш важких або проблемних випадків, як ми вже зазначили вище. Таранкевич також зазначає, що вона мала особистий конфлікт з чиновником Балаканом, у дружини якого приймала пологи у 1855 році, але причини невідомі. Жінка повідомляє, що її конфлікти з багатьма чиновниками та містянами були спричинені «по бабским сплетням», тобто, вочевидь, неосвічені повитухи намагалися, на її думку, якимось чином її дискредитувати¹⁶⁴.

Питання довіри місцевого населення до освіченої повивальної бабки було дуже важливим у світлі її особливої місії з розповсюдження кваліфікованої родопомочі на заміну практики неосвічених повивальних бабок. Від довіри залежала їхня репутація, матеріальне становище та взаємодія з місцевим населенням як така. Для жінки, котра потрапляла у місто, де у неї не було ані родинних зв'язків, ані знайомств, завоювати цю довіру було досить непростим завданням. Це ускладнювалося також неоднозначністю образу повивальної бабки у культурі, оскільки мода на жіночу працю прийшла значно пізніше і повітових міст, вочевидь, майже не торкнулася. Серед людей дворянського кола повивальна бабка, як працююча жінка, вважалася за аномалію, тим більше, що в Умані цього періоду вистачало жінок більш низького соціального статусу, котрі надавали допомогу не лише бідним, але й забезпеченим породіллям шляхетного походження. В таких умовах Марті Плавській та Євдокії Таранкевич доводилося винаходити засоби як через знайомства та персональні зв'язки здобути собі пацієнтів а також як позбутися конкуренток. Навіть за умови успішного налагодження цих зв'язків важко було уникнути конфліктів з пацієнтами, оскільки у тих були власні очікування та уявлення про родопоміч, які базувалися радше на їхньому досвіді та досвіді знайомих або на уявленнях зі сфери популярної медицини. До чого призводила спроба

¹⁶⁴ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 204.

боротьби за пацієнтів з неосвіченими повитухами та конфлікти з містянами ми розглянемо у наступному розділі нашої роботи.

Висновки

Культура виступає важливим медіатором стосунків, що виникають між пацієнтом та лікарем, суспільством та медичними професіоналами. Саме вона відповідальна за образ лікаря, практики та уявлення. Саме вона визначає авторитетні та підлеглі позиції у ситуації хвороби, лікування і родопомочі. Використавши джерела особового походження (мемуари, щоденники, епістолярій), художню літературу досліджуваного періоду та тематичну історіографію а також мікроісторичне дослідження практики Марти Плавської та Євдокії Таранкевич в Умані ми спробували намалювати лише ескіз цього посередництва, його найбільш яскраві та виразні риси, котрі підказали нам ці тексти. Серед таких рис ми звернулися до просторових характеристик професійної родопомочі (де відбувається?), її комодифікації та комерціалізації зі зростанням авторитету медичної допомоги у суспільстві (наскільки доступно?). Комодифікація та престижність професійної родопомочі були якщо не повсякчасним, то безумовно помітним культурним трендом. Домашні пологи, котрі домінували у цей час, як наділяли учасників подій владою встановлювати власні правила, так і, часом, позбавляли її. Далі ми спробували визначити основні риси дискурсивної репрезентації професійної родопомочі та уявлення і практики, з нею пов'язані. Для періоду початку – 60-х рр. XIX ст. характерним є тісне переплетення медичних знань з уявленнями релігійними та фольклорними. Вони є взаємопроникними і співіснують часом абсолютно безконфліктно, що досить важко уявити сучасній людині. Найбільш яскравим образом, котрий виділяли сучасники, був акушер зі страхітливими інструментами. У появи цього образу були причини як цілком прозаїчні (болючість оперативного втручання), так і пов'язані з ширшими культурними та літературними тенденціями. Далі ми намагалися подивитися на особливості стосунків з пацієнтами Марти Плавської та Євдокії Таранкевич з урахуванням культурного контексту

родопомочі, котрий існував у досліджуваний період. Ми виявили, що у жінок було власне бачення стосунків із пацієнтами. У Марти Плавської воно було сильно ідейно забарвлене як з точки зору протистояння неосвіченим повивальним бабкам, так і допомоги та милосердя по відношенню до тих, хто цього потребує. Євдокія Таранкевич, як наступниця Плавської на посаді, мусила заробити довіру містян і досить серйозно сприймала боротьбу за пацієнтів, тож вона використовувала власні стратегії створення певної мережі пацієнтів. Практики обох жінок не обходилася без конфліктів з клієнтами, у можливих причинах яких ми спробували розібратися. На нашу думку, на ці конфлікти впливали як власні уявлення пацієнтів про родопоміч, вкорінені в популярній медицині, так і ширше ставлення до жінки з боку тісної спільноти.

3 Конфлікт та його розв'язання: два випадки конфронтації акушерок з місцевими елітами

3.1 Специфіка формування еліт та медичної системи у військовому місті Умань в першій половині XIX століття

Умані, як і багатьох інших міст Київської губернії, торкнулися наслідки придушення Листопадового повстання. Конфіскація маєтків, котра відбувалася найактивніше всередині 1830-х – на початку 1840-х років, мусила вдарити найбільше по великих землевласниках, Чарторийських, Жевуських і, звісно, Потоцьких, котрі й володіли містом та його околицями. В Умані, у котрій в 1830-х знаходилися російські війська, була організована спеціальна канцелярія, котра мала координувати процес конфіскації, обліку земель та їх «мілітаризації» (за висловом Даніеля Бовуа). Тут також знаходилося Головна господарська контора¹⁶⁵, котра мусила керувати поділеними на 5 округів маєтками, тож можна сказати, що місто було у центрі подій в процесі зміни одних еліт на інші. До конфіскації місто, з його «сентиментальним парком» Софіївкою та василіанськими монастирськими школами¹⁶⁶, було не лише у повновладному володінні шляхетської культури. Значна єврейська громада Умані (євреї називали його не просто штетлом, а *shtet*'ом, тобто крупним поселенням) також визначала культурне тло, на якому відбувалося міське життя. Саме період, коли російська бюрократія проникла у єврейські містечка, сформував певний етнічний «трикутник» росіян, поляків та євреїв, котрий Йоганан Петровський-Штерн називає стовпом «золотої доби» штетлу¹⁶⁷. У період «золотої доби» за Петровським-Штерном у штетлах відбувалася активна торгівля, влаштовувалися ярмарки, а товари у цьому мультикультурному середовищі текли такою ж рікою, як і люди. Однак, для нас важливим буде розставити дещо інакші акценти. А

¹⁶⁵Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831– 1863). – К., 1996. – С. 321.

¹⁶⁶Там само. – С.263; С.277.

¹⁶⁷*Petrovsky-Shtern Y. The golden age shtetl: a new history of jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – P. 26.*

са́ме, яким чином воєнна адміністрація міста впливала на медицину, яка була влаштована тут за загальноімперським зразком із додаванням специфіки військового поселення.

Тема військових поселень у історіографії є доволі неоднозначною. Традиція приставати на одну з «сторін» – демонізації цього проекту або позиції його апологету – з'явилася ще у історіографії XIX століття та була продовжена радянськими істориками¹⁶⁸. Однак, вступати у цю дискусію не є нашим завданням. Для нас важливим є соціокультурний вплив, котрий справили на містян Умані військові поселення і статус військового міста. Проект створення поселень, котрим цікавився ще імператор Олександр I, вже був реалізований на українських теренах у вигляді Новоросійського та Слобідсько-Українського військових поселень. Він був досить доречним для територій, які охопило повстання, адже тут вже були розквартировані російські війська. Військове поселення передбачало переміщення певної кількості селян на обрану територію для обробки землі, щоб годувати війська, котрі мають там квартирувати, і займатися підготовкою рекрутів. У своєму повсякденні такі солдати поєднували сільськогосподарські роботи із муштрою, що дає дослідниці Тетяні Кандауровій підставу говорити про створення тут особливої субкультури¹⁶⁹. Києво-Подільське військове поселення було сформоване у 1837 році¹⁷⁰ і охоплювало, відповідно, Київську і Подільську губернії. Умань, як місто, у котрому був розміщений штаб округів, стала військовим містом і була приписана до відомства начальства військових поселень наказом від 30 квітня 1838 року. Згідно з цим наказом Умань мала зберегти «все права и преимущества, городским сословиям присвоенные», її міська поліція мусила бути у розпорядженні керівництвом військових поселень так само, як і затвердження кандидатур у

¹⁶⁸ Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернігів, 2006. – С. 23.

¹⁶⁹ Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России XIX в.: социокультурные аспекты развития // Вестник РГГУ. – № 4. – 2012. – С.33-37.

¹⁷⁰ Ячменихин К. М. Армия и реформы. – Чернігів, 2006. – С. 81.

Магістрат, Міську Думу, Сирітський та Словесний суди і городові старости¹⁷¹. Втім, деякі сфери все ж постраждали, навіть попри обіцянку російського уряду зберегти всі звичні міські привілеї. Валентина Шандра розповідає про вплив організації військових поселень на ремісників, вказуючи, що через них зникли багато ремісничих цехів у містечках. Уманським євреям-ремісникам довелося розгорнути боротьбу за право їх зберегти, котра фактично ні до чого не призвела¹⁷².

У 1840 році в Умані було утворено спеціальну Військову міську поліцію. Цей орган мусив виконувати ті ж функції, які виконувала поліція у містах цивільного відомства: нагляд за правопорядком, благоустроєм та чистотою міста. Однак, ця поліція була підзвітна Департаменту військових поселень, тож кадри були з числа воєнних чиновників¹⁷³. Штат складався з поліцеймейстера, приставів 1-ої та 2-ої частини, квартальних надзирателів 1 та 2 частин, письмоводителя, помічника письмоводителя та лікаря¹⁷⁴. Військовий поліцеймейстер мусив бути призначений з числа штаб-офіцерів, частні пристави, квартальні надзирателі та чиновники канцелярії – з класних чинів, а нижні чини – з нездатних до фронтової служби кавалерійських полків. В склад поліції входила квартирна комісія. На військову поліцію також покладалася роль посередництва між губернськими органами влади і місцевими жителями, котрі були їм підзвітні¹⁷⁵. Крім цього, у поселеннях був ще один перетин повноважень Департаменту і губернської влади. Департамент військових поселень при Воєнному міністерстві відповідав

¹⁷¹Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губернии города Умани в ведомство начальства военных поселений (30 апреля 1838 г.). – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург, 1839. – Т. 13 (1838). – Ч. 1. – № 11183.

¹⁷²Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні. (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2016. – С. 34-35.

¹⁷³Высочайше утвержденное положение о Уманской городской полиции (4 мая 1840 г.). – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 15 (1840). – Ч. 1. – № 13442.

¹⁷⁴ДАКО. – Ф.1 – Оп. 295. – Спр. 38934. – Арк. 458.

¹⁷⁵Высочайше утвержденное положение о Уманской городской полиции.– Санкт-Петербург, 1841. – Т. 15 (1840). – Ч. 1. – № 13442.

головно за господарську та організаційну частини. Він завідував планами поселень, коштами, які витрачалися на будівництво, реманент для поселян та обмундирування. Другий стіл Господарського відділення забезпечував безпосередній зв'язок з містами, що знаходилися в межах поселень. Четвертий стіл цього ж відділення збирав відомості про населення та господарство поселень а також про священників, медиків та повивальних бабок¹⁷⁶. Питаннями медицини у імперській бюрократичній системі опікувався у центрі Медичний департамент Міністерства внутрішніх справ, а на місцях – лікарські управи при губернських правліннях, проте тут їхні юрисдикції перетиналися. Київська лікарська управа складалася у цей час з інспектора, доктора медицини і статського радника Петра Кліоновського, оператора, хірурга і статського радника Семена Волинського, акушера, статського радника і доктора медицини Людвіга Гротковського. У її штат також входили усі повітові лікарі кожного повіту губернії¹⁷⁷. На конкретному випадку ми далі прослідкуємо, чим цей перетин міг обернутися для медичних співробітників, а конкретно для повітових повивальних бабок, котрі обслуговували як містян, так і поселян.

Як ми вже зазначали, завданням військових поселень було створити умови для квартирування військ. У 1845 році в Умані був розквартирований український єгерський полк під командуванням полковника Осипа Жабокрицького. 7 червня 1845 року полковник писав Київському цивільному губернатору Фундуклею з проханням віддати наказ місцевій квартирній комісії, щоб для офіцерського складу в місті були підготовані квартири. Для обслуговування полку потрібно було багато інших будівель: казарми, конюшні, сараї, приміщення для канцелярій, школи для музикантів,

¹⁷⁶Предмет Департамента военных поселений/ Высочайше утвержденное положение о преобразовании Департамента военных поселений военного министерства (10 июня 1835 г.) – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург, 1836. – Т. 10 (1835). – № 8233.

¹⁷⁷ДАКО. – Ф.1 – Оп. 295. – Спр. 38934. – Арк. 123.

барабанщиків та горністів, майстерні, полковий лазарет на 112 осіб та інші¹⁷⁸. Офіцерські чини, як от командир 1-ої бригади 1-ої легкої кавалерійської дивізії генерал-майор Кусовніков, займали квартири в уманських містян, а гроші за їхнє проживання виділялися з повітової казни¹⁷⁹.

Проект військових поселень мав на меті не лише прагматичні цілі. В ньому від початку була закладена певна місія, котра передбачала поступ до загального блага. Це помітив ще дореволюційний історик Сергій Мельгунов, котрий розглядав як саме ця ідея циркулювала ще за Олександра I. «"Благая мысль" заключалась в том, чтобы не отрывать крестьян в мирное время от земледельческих занятий, – пишет він, – а вместе с тем облегчать государственный бюджет по содержанию армии»¹⁸⁰. Про те, що проект військових поселень носив на собі відбиток гуманістичного задуму пише і дослідниця Тетяна Кандаурова. Вона вважає, що створення військових поселень було спрямовано на покращення становища селян, передовсім освіти та медичного обслуговування для них. Діти військових поселенців могли здобувати спеціальність фельдшерів, коновалів, агрономів, кантоністи поселень могли підвищити свою кваліфікацію та, навчаючись у спеціальних школах, перейти у розряд молодшого інженерного персоналу. Кандаурова також наполягає на покращенні медичного обслуговування, адже в полках створювали госпіталі і аптеки. З 1845 року в кавалерійських поселеннях з'явилися повивальні училища, котрі мусили готувати персонал з поселенців¹⁸¹. Це означає, що у військових поселеннях створювалася можливість готувати акушерські кадри з місцевого населення, не користуючись розподілом, котрий пропонував Медичний департамент. Однак, є сумніви у тому, що таке навчання все ж могло зрівнятися з навчанням у повивальному інституті і що такі жінки отримували саме статус

¹⁷⁸ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 2 – Спр. 1126. – Арк. 1.

¹⁷⁹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 2 – Спр. 1191. – Арк. 1-3

¹⁸⁰ Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России XIX в.: социокультурные аспекты развития // Вестник РГГУ. – № 4. – 2012. – С. 36.

¹⁸¹ Мельгунов С. П. Александр I. Сфинкс на троне. – Москва, 2010. – С. 79-80.

«вченої повивальної бабки». У цей час можливість для селянок навчатися акушерству була доволі слабо розвинена. Та невелика мережа повивальних шкіл, котра існувала у імперії, була у губернських містах, а можливість для селянок навчатися у вчених повивальних бабок використовувалася доволі рідко. Ми знайшли два таких випадки у Київській губернії за весь досліджуваний період. У 1848 році до Чигиринської повітової повивальної бабки Надії Третьякової на навчання прибула державна селянка Марія Ладанова, на утримання якої Третьяковій виділяли 30 карбованців на рік. Щоправда, через два роки виплата припинилася з невідомих причин і Третьякова вимушена була скаржитися у Лікарську управу¹⁸². У 1851 році державна селянка Ірина Поліщукіна пройшла навчання у Бердичівській повітової повивальної бабки і була готова до призначення на посаду. У її посвідці про право займатися родопоміччю, виданому Бердичівським повітовим лікарем, однак, все одно зазначається її підлегла позиція по відношенню до лікарів та повітових і міських акушерок. Вона зобов'язана викликати їх у більш складних випадках і має їм «повиноватися». До того ж, про отримання штатної посади у такому випадку не йдеться: учениця може практикувати у слобідках повіту з подібним документом, але не більше¹⁸³. Отже, кадри, підготовані не за стандартом навчання вчених повивальних бабок все ж вважалися менш професійними, хоча у військових поселеннях, як ми припускаємо, і були створені певні умови для реконфігурації ситуації протистояння місцевих повитух акушерці з повивального інституту.

Важливим питанням для нас є не так директивна сторона проблеми взаємодії військових та медичних працівників, як культурна та соціальна. З одного боку, важливою демаркаційною лінією у їхньому спілкуванні було те, що одні належали до носіїв військового етосу, а інші були цивільними. Звісно, ця формула не універсальна, оскільки в Російській імперії безліч

¹⁸² ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2853. – Арк. 22.

¹⁸³ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2931. – Арк. 24.

лікарів, як, наприклад, знаменитий Микола Пирогов¹⁸⁴, пройшли російські воєнні кампанії. Однак, ми говоримо саме про тих лікарів, які не мали звання *военного врача*, а їх корпоративна культура належала більше до корпорації чиновництва цивільного відомства. Особливо це стосується повітових лікарів, котрі виконували безліч чиновницьких завдань до тої міри, що вже не могли визначити ким вони більше є, лікарями чи чиновниками. Письменнику Федору Решетнікову довелося певний період свого життя прожити з дружиною-акушеркою у Бресті, на той час військовому місті з важливою фортецею¹⁸⁵. Оскільки письменник через дружину мав безпосередній стосунок до місцевої спільноти лікарів, у нього залишилися досить цікаві для нашого питання враження, котрі він виклав у оповіданні «На Западе». Умови, які склалися у місті, куди приїжджає головний герой-лікар, досить схожі на Умань: теж конфісковані маєтки, велика кількість єврейського населення і співжиття містян з військовими, котрі знаходяться як поза містом у фортеці, так і у місті. «Относительно здешнего общества, – відмічає про себе головний персонаж, – за исключением евреев, составляющих свое замкнутое общество, в тайны которого проникнуть нет никакой возможности, кроме обрядовых сторон, то здесь существует два главных лагеря: военный и статский, которые, как я сказал раньше, относятся друг к другу враждебно». Навіть лікарі, котрі працюють при військовому госпіталі, перейняли військові звички і зазвичай «стоят по швам», щоб не ризикувати та не викликати невдоволення військового начальства. Заслуговує уваги також становище повивальної бабки при госпіталі, котра посварилася з бухгалтером через побутові непорозуміння, оскільки жили вони по сусідству. Головний лікар виступає медіатором конфлікту, проте на аргументи акушерки про проблеми, які у неї виникають з бухгалтером

¹⁸⁴ Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача (Сост. А.Д. Тюриков). – Иваново, 2004. – С. 34-38.

¹⁸⁵ Решетников Ф. М. Отрывки из дневника / Полное собрание сочинений под редакцией И. И. Векслера. – Том шестой. – Свердловск, 1948. – Электронный доступ: http://az.lib.ru/r/reshetnikow_f_m/text_1869_iz_dnevnika.shtml, відвідано 12.05.2020.

Журкевичем, лікар лаконічно відповідає, що це не її справа судити про людей, а справа начальства¹⁸⁶. Решетников співчував жіночій емансипації та розвитку жіночої праці, тож цей невеликий епізод зовсім не є випадковим, а слугує екскурсом у становище жінки, котра займає посаду досить низьку у професійній ієрархії у середовищі, де субординація та чини є вкрай важливими.

Якщо військові втручалися у справи, дотичні до медицини, то і робили це на свій особливий манер. Так, наприклад, дослідник Костянтин Богданов описує характерні риси боротьби з холерною епідемією, котра відбувалася у 30-ті рр. XIX століття. Протиепідемічними заходами займався граф Арсеній Закревський, тодішній міністр внутрішніх справ, який до цього був генерал-губернатором Великого князівства Фінляндського та учасником війни з Наполеоном. Граф «...считал своей основной задачей реализацию жесткой запретительной политики – режим карантинных, заградительных патрулей и т. д. Закревский по-военному верил в эффективность исключительно командных способов администрирования, сознательно перенося в организацию противохолерных мероприятий армейские порядки и ритуальную веру в эффективность приказа»¹⁸⁷. Боротьба з епідемією постійно порівнювалася у літературі та публічному дискурсі з військовими діями, як зазначає дослідник, тож зовсім не дивно, що за неї взялися військові. Але як щодо акушерства, котре має до війни дуже опосередкований стосунок? Микола Пирогов наводить у своїй книзі «Вопросы жизни» красномовний анекдот про Санкт-Петербурзьку Медико-хірургічну академію, котра починалася як навчальний заклад для військових лікарів. Президент її, баронет Вилльє, котрий був головним військово-медичним інспектором, не бажав відкривати жіночу та акушерську клініку на

¹⁸⁶Решетников Ф. На Западе (рассказ доктора) // Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 459.

¹⁸⁷Богданов К. А. Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург, 2017. – С. 203.

базі академії. Його головний аргумент звучав наступним чином, у цитуванні автора: «Солдаты не беременеют и не родят и потому военным врачам нет надобности учиться акушерству на практике»¹⁸⁸. Навіть інтереси військового лікаря закінчуються там, де закінчуються інтереси війська. Щоправда, один з аспектів акушерства все ж міг викликати цікавість з боку військових. Не секрет, що військові у Російській імперії були одними з основних споживачів послуг повій, хоча їхні моделі споживання і були різними в залежності від статусу¹⁸⁹. Навчання у військових академіях імперії всередині ХІХ ст. і передбачало певне моральне виховання (наприклад, студентам пропонували читати «Емілія» Руссо з цією метою¹⁹⁰), котре б стимулювало сексуальну стриманість. Однак, солдати і офіцери були схильні шукати розваги у шинках, де були не лише азартні ігри і випивка, але й повії. Повивальні бабки мали справу з непривабливими результатами цього явища, адже вони не лише приймали пологи у жінок, замішаних у подібних позашлюбних зв'язках, але й займалися певною експертизою – перевіряли місцевих повій на наявність слідів вагітності якщо раптом виникали підозри дітовбивства¹⁹¹. Напруга, котру викликала військова присутність у сфері статевої моралі, відобразилася і на досліджуваному нами випадку.

3.2 Повітова повивальна бабка Плавська і конфлікт з начальством військового поселення

Уманська повітова повивальна бабка Марта Плавська, котра працювала на цій посаді з 1842 року, безпосередньо перед своїм переведом навесні 1852 року в місто Сурож на аналогічну посаду почала більш активно налагоджувати контакт з Київською лікарською управою. Причиною цього були спроби Департаменту військових поселень перевести її з Умані у інше

¹⁸⁸ *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни. Дневник старого врача (Сост. А.Д. Тюриков). – Иваново, 2004. – С. 48.

¹⁸⁹ *Engelstein L.* The keys to happiness. Sex and the search for modernity in fin-de-siecle Russia. - Ithaca, New York, 1994. – P. 189.

¹⁹⁰ Там само. – P.226.

¹⁹¹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк.26.

місто, яке було б не у військовому відомстві через її «беспокойный и нужиточный характер». Ці спроби почалися з листа інспектора резервної кавалерії від 21 серпня 1851 року до Київської лікарської управи. На заміну Плавської, як вказано у листі, потрібно призначити повивальну бабку «по усмотрению военного начальства, от коего, за преобразованием города Умани на правах прочих городов военного ведомства, должно зависеть таковое определение»¹⁹². Таке формулювання прямо вказує на бажання мати «свою» людину на цій посаді. Тим більше, що, як ми вже зазначали, можливість формувати кадри безпосередньо всередині поселення була. З яких причин у керівництва військових поселень виникло таке бажання можна побачити з подальших рапортів Плавської. У період 1851-1852 рр. жінка, вочевидь, намагаючись захистити себе, починає писати в Управу багато і часто. Її рапорти містять не просто інформацію про прийнятих новонароджених, як це мало бути за правилами, але численні компрометуючі свідчення про військових, керівництво військової поліції і про місцевих неосвічених повитух. Плавська подає рапорт про поведінку поліцеймейстера майора Косіщина, на котрого нібито вже була подана скарга начальнику п'яти округів генерал-майору Скалону. За свідченням Плавської, Косіщин згвалтував неповнолітню попівну Марусю в Умані. Однак, жертву залякав фізичним покаранням начальник 1-го округу підполковник Пічугін, через що та змінила свої свідчення і сказала, що Косіщин не чіпав її, а лише підняв одяг. Фактично відбіливши репутацію Косіщина, частий пристав 1-ої частини Рябошапка, окружні чини та командир Пічугін «сочинили сами акт» та дали його на підпис самій Плавській і лікарю Сободрковському, котрі були запрошені для експертизи. «Но я думала не подписать такового акта, – зазначає Плавська, – но так как я обижена поселянским начальством (не давали мне два года (ни) квартиры, ни денег квартирних) и я защиты нигде не нашла, ни у врачебной управы, ни от прочих начальников, принижена была подписать, о чем истинно доношу». Про проблеми з житлом Плавська

¹⁹² ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 2991. – Арк.53-54.

справді подавала рапорт до Управи 19 березня 1851 року. У ньому вона зазначає, що військова поліція змусила її виїхати з її квартири та знімати житло на власні кошти, через що вона не лише понесла великі збитки, але й не могла вести практику як раніше. Її нова квартира знаходилася не в місті, тож весь час до свого переведення вона обслуговувала військових поселян, а не містян. Пацієнти, які хотіли б викликати її на пологи, просто не знали де її тепер шукати¹⁹³. Як ми бачимо, у цій ситуації військове начальство у союзі з військовою поліцією в особі пристава Рябошапки захищає від покарання за законом військового, що згвалтував жінку. Ця ситуація демонструє не лише несправедливість по відношенню до жінки, але й чіткий розподіл на військових і цивільних у місті, тож не дивно, що жінка звертається зі скаргою до третьої сторони – губернської влади.

У березні 1852 року, коли переведення Плавської у Сурож було фактично вирішеною справою і їй лише залишалося дочекатися грошей на дорогу, вона наводить у своєму рапорті інший приклад аморальної поведінки військового. За її словами, у жовтні 1851 року до неї звернувся по допомогу поручик 10-ої кінно-артилерійської бригади 10-ої батареї Костровський з містечка Уманського повіту Торговиці. Він викрав доньку місцевого ветеринара Парасковію Трохимову та тримав її декілька місяців під замком, а коли дізнався, що вона вагітна, привіз її в Умань для народження дитини. Він просив Плавську залишити дівчину у себе і обіцяв виділити Плавській 20 карбованців на місяць для її утримання. «Но хотя я бедного положения, – пише жінка, – но не на деньги ее приняла, но помня, что строгие на меня возложены правила Виленского университета, что (нужно) скрыть девицу благородную в таком положении, которая скрывается от своих родителей дабы не принесла бесчестия всему своему роду ... И я на тех правилах приняла»¹⁹⁴. Сам офіцер терміново мусив поїхати у родинний маєток, адже

¹⁹³ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. . – Арк. 2-3.

¹⁹⁴ Вірогідно, тут Плавська апелює до практики секретних пологових будинків, яка існувала, наприклад, у Імператорському московському виховному будинку. Жінка могла лишити після пологів незаконнонароджену дитину в виховному будинку на умовах

помер його батько. Якийсь час він справді виділяв кошти, проте на момент написання листа, у березні 1852 року, Плавська описує матеріальне становище дівчини, якій було не більше 17 років, як вкрай скрутне. Вона не має ані документів, ані грошей, навіть одягу по сезону. До того ж, мати дівчини Тетяна Трохимова «ужасно жестока»: вона обіцяє віддати викрадача під суд і погрожує мало не вбити дівчину. Плавська просить Управу захистити її у випадку, якщо мати почне висловлювати їй претензію за утримання дівчини. У цьому випадку моральна оцінка, яку дає діям офіцера жінка, більш прихована, проте вона демонструє співчуття дівчині, що опинилася у такому положенні. Це можна зрозуміти з її намагання донести до Управи інформацію про скрутне положення Парасковії («...та девица находится в наибеднейшем положении, не имеет никакого виду ни бумаги, ни денег, ни одежды...»¹⁹⁵), апеляції до її юного віку і непомірної жорстокості матері. Для Плавської справа допомоги дівчині лежить ще й у площині її професійної етики, закладеної, за її словами, в університеті. Освіта для цієї повивальної бабки була не лише легітимацією її дій, але й важливим засобом самоідентифікації. Найбільш виразно це проявляється у її конфлікті з неосвіченими повивальними бабками, котрий ми розглянемо далі.

Варто зазначити, що конфлікти між освіченими та неосвіченими повивальними бабками були, вочевидь, не рідкісним явищем. Подібна ситуація представлена на сторінках художньої літератури, у оповіданні «Свой хлеб», котре ми згадали вище. Коронна повивальна бабка у літературному творі стикається у маленькому місті Ільїнську зі значним опором з боку неосвічених повивальних бабок, котрі використовують плітки, щоб зіпсувати жінці репутацію серед пацієнтів¹⁹⁶. Схожий випадок наводять у своїй статті «Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII - сер.

секретности. Див. *Ransel D. Mothers of misery: child abandonment in Russia.* – Princeton, 1988. – P. 40.

¹⁹⁵ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 19.

¹⁹⁶ *Решетников Ф. Свой хлеб // Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах* (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 51-52.

XIX в.)» дослідниці Наталя Пушкарьова і Наталя Міцюк. Повивальна бабка Катерина Гофман, що працювала у Дорогобужському повіті Смоленської губернії, писала у місцеву лікарську управу про те, що вона не має практики через «простых бабок», котрим варто заборонити займатися родопоміччю через їхню некомпетентність¹⁹⁷. «Війна» Плавської з неосвіченими повивальними бабками Умані була чимось визначним навіть на фоні цих прикладів. Кожна зі сторін використовувала доступні засоби у цьому конфлікті. З рапортів Плавської дізнаємося, наприклад, що неосвічені повитухи, а особливо жінка на прізвисько Демчучка, бабки Соболевська та Гупалова, зовсім не слухаються її вказівок. На думку Плавської, це призводить до жахливих наслідків для породіль. За словами акушерки, повитухи пошкоджують органи, спричиняють кровотечі, не роблять потрібних кроків після пологів¹⁹⁸. Чи Плавська точна у передачі інформації до Управи сказати важко, адже з її боку простежується чіткий намір здійснювати контроль та мати владу над цими жінками. Їхня демонстративна відмова дотримуватися правильної, на погляд Плавської, субординації, виводить її з рівноваги. На це вказує навіть лексика, яку жінка використовує: непокірних повитух вона називає «бунтовщицами», скаржить на відсутність з їхнього боку «повиновения уездной повивальной бабке», віддає жінкам накази та збирається навіть особисто влаштувати для них іспит зі знання повивальної справи¹⁹⁹. Оскільки, за її словами, військова поліція ігнорує прохання змусити повитух слухатися Плавську, остання використовує свою можливість контактувати з губернським начальством щоб домогтися для цих жінок бодай якихось санкцій. Акушерка фактично прямо пов'язує збільшення кількості дітовбивств у місті з діяльністю неосвічених повитух. Вона також хоче знати скільки дітей вони прийняли і чи ті були

¹⁹⁷ Пушкарева Н.Л., Мицюк Н. А. Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII – сер. XIX в.) // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2018. – Т. 17, № 1. – С.186.

¹⁹⁸ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2931. – Арк. 26.

¹⁹⁹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 38.

народжені у шлюбі, чи незаконно²⁰⁰. У XVIII столітті у Російській імперії позиція законодавства стосовно інфантициду стала більш однозначною. За цей злочин матір отримувала досить суворе покарання незалежно від того, чи була дитина позашлюбною, чи законно народженою. Цю зміну дослідники пояснюють проникненням у середовище російських правителів та інтелектуалів просвітницьких ідей про загальне благо держави, більш пильного ставлення до дитини і материнства²⁰¹. У 1845 році з'являється ще одна важлива поправка у законодавстві. Якщо матір вбивала позашлюбну дитину, це ставало пом'якшувальним фактором під час розслідування справи, адже жінка робила це через «стыд и страх». З одного боку, цим кроком підкреслювалася необхідність співчуття до самотніх матерів, з іншого – особливий статус жінки перед законом. Ця зміна не лише визнавала за жінкою більшу емоційну та психологічну вразливість, але й призвела до поступового перетворення дітовбивства і витравлювання плоду на те, що дослідниця Лора Енгельштейн називає архетипними жіночими злочинами²⁰². Якщо для таких матерів була можливість отримати співчуття, то для повитухи, котра б здійснювала витравлювання плоду чи дітовбивство, законом передбачалося суворе покарання²⁰³, оскільки це прямо суперечило професійній місії, покладеній на них державою. Ми вже згадували, що поліція наказувала акушерці перевіряти у таких випадках повій²⁰⁴. Плавська хотіла змістити акцент розслідування на неосвічених повитух, адже, як ми бачимо з її звітів, не лише повії могли мати позашлюбну дитину, а й велике число солдаток та поселянок. Плавська розуміла становище у місті: у останні

²⁰⁰ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 9.

²⁰¹ *Engelstein L. The keys to happiness. Sex and the search for modernity in fin-de-siecle Russia. - Ithaca, New York, 1994. – P. 107.*

²⁰² Там само. –P.110.

²⁰³ Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.) – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515.

²⁰⁴ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 30.

роки майже половина прийнятих нею дітей були позашлюбними²⁰⁵. У 1846 році, майже одразу після розквартирування єгерського полку, земський суд розслідував справу задушення дитини селянкою Матроною Самчуковою²⁰⁶. Використати це на свою користь та пояснити у правильних, з правової та професійної точки зору, термінах ситуацію для неї не було великою проблемою. Однак, жодного іспиту Плавська так і не провела. Перед своїм переведенням вона захворіла, а гроші на переїзд все не виділяли. Через хворобу жінці дозволили лишитися в Умані, де вона пробула до червня 1852 року і, коли одужала, відправилася назустріч новому місцю²⁰⁷. Хоча для Плавської конфлікт з місцевими елітами закінчився, зрештою, поразкою, вона вперто відстоювала власну репутацію і професійний статус. Для цього жінка використовувала ресурси, які надавала їй бюрократична мережа, та власну обізнаність у ситуації в місті, спеціальну освіту. На прикладі наступного випадку можна пересвідчитися, що діяти так сміливо у подібній ситуації могла не кожна акушерка.

3.3 Євдокія Таранкевич у вирі скандалу і розслідування

10 квітня 1852 року повивальна бабка Євдокія Таранкевич прибула на місце проходження своєї служби повітовою повивальною бабкою у місто Умань²⁰⁸. Тоді вона, вірогідно, ще не підозрювала, що її кар'єра у місті буде буремною. Наприкінці 50-х рр. ХІХ століття буде проведене ціле розслідування, пов'язане з проханням поліцеймейстера підполковника фон Штейна звільнити Таранкевич з посади, котре закінчиться лише у 1864 році²⁰⁹. Цей процес мало не позбавив її служби і хліба та носив досить скандальний характер. Під пильним поглядом губернського керівництва та місцевого поліцеймейстера опинилися її моральність, особисті та професійні

²⁰⁵ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2931. – Арк. 27; ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк.30.

²⁰⁶ ДАКО. – Ф. 2. – Оп.2. – Спр.2008. – Арк. 1-2.

²⁰⁷ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 23.

²⁰⁸ Там само. – Арк. 45.

²⁰⁹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 119.

якості. Ми не знаємо її вік, маємо лише непрямі вказівки на її стану приналежність, не знаємо напевне чи була вона заміжня і чи мала дітей. На те, що жінка була дворянського походження, вказує свідчення титулярного радника Романа Молчанського. Він мало знає жінку, але у відповіді поліцеймейстеру вказує, що Таранкевич поводить як «благородная женщина»²¹⁰. Збереглася копія її диплому про атестацію у повивальній справі, виданого 19 вересня 1851 року конференцією Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії²¹¹, що дає нам певне розуміння про її знання і статус у професійній ієрархії. Таранкевич була не зовсім типовим випадком, оскільки вона вчилася повивальній справі на власні кошти та потрапила на посаду не за державним розподілом, а за власним бажанням, тому не могла отримувати деякі грошові виплати від держави²¹². Причиною цього могло бути як складне матеріальне становище родини Таранкевич, яке змусило її, як і багатьох інших збіднілих дворянок, піти працювати, так і свідоме бажання працювати саме в повіті. Як ми вже зазначали, проблема з нестачею пацієнток через діяльність неосвічених повивальних бабок спіткала і Євдокію Таранкевич. Уже через декілька місяців після початку своєї служби жінка пише рапорт до Управи, де розповідає, що уже майже два місяці вона зовсім не приймала пологів через виконання цієї роботи неосвіченими повитухами. «Так как по данной мне инструкции (я должна) доносить с точными доказательствами ближайшему своему начальству о таких необразованных женщинах,» – пише Таранкевич, – то я прилагаю при сем их список, по котрому мне известно от полиции 1 и 2 части». Далі слідує перелік неосвічених повитух 1 та 2 частини міста і окремо повитух-єврейок. Після цього рапорту Управа подає запит для перевірки кількості неосвічених повивальних бабок. В результаті, «іспит», про який просила Плавська, таки відбувся, але провів його городовий лікар А. Зеринг. Таких повивальних бабок виявилось загалом 15 (6 по Першій частині, 6 по Другій і окремо

²¹⁰ ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк. 134.

²¹¹ Там само. – Арк. 116.

²¹² ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк. 67.

зазначені три повивальні бабки-єврейки). Згідно з наказом Управи він провів випробування для 12 з цих жінок (решта зникли з міста) та відзвітував про це, звівши усі питання та відповіді у «общее мнение»:

1) Что все они не имеют никаких анатомических познаний и вообще никакой науки, в чем все они согласны и чистосердечно признаются;

2) Что все они никаких практических навыков в подавании помощи родильницам, но которая помощь, по их собственным словам, состоит в следующем: поддерживают живот и наконец дитя при выходе, розтирают живот маслом, молятся Богу и бьют поклоны выжидая счастливой развязки, что им всем и удавалось благополучно в их многолетней практике;

3) На мои вопросы о том как они поступают в трудных случаях и при неправильном положении дитяти, в случаях родов ножками или бочком, в случаях кровотечений и обмороков, все они едино отвечали, хотя и были спрашиваемы порознь, что подобные несчастия с ними не случались, что это превышает их понятия и в таких или подобных случаях ни одна из них не решились ничего сами делать и только призвали ученую акушерку или медика, которых, слава Богу, так много в Умани. Сами же молились Богу о счастливой развязке.

4) От употребления каких-либо медицинских или аптечных средств все они отказываются, говоря, что никогда и ни в каких случаях они сами не дают ничего внутрь и даже не употребляют ничего в мазях снаружи²¹³.

Не лише освічені повивальні бабки розуміли межі своїх повноважень, як ми бачимо з цього документу. Неосвічені повитухи чітко знали що вони можуть і не можуть робити, тож їхні відповіді вберегли їх від покарання. Натомість, для Таранкевич цей випадок обернувся конфліктом з поліцією.

Конфлікт ще більше загострився після випадку, котрий, як і колізія Плавської, був пов'язаний з підозрою інфантициду. У листопаді 1860 року солдатка Марія Вільчинська, котра працювала служницею в уманського аптекаря Машевського, передчасно народила позашлюбну дитину, батьком котрої був рядовий гусар, чиє ім'я вона не розкрила. Викидень стався після того, як Вільчинська послизнулася на мокрих після дощу сходах. Почалися передчасні перейми і селянка з Нової Греблі Марія Чумаченкова прийняла у Вільчинської п'ятимісячну дитину, котра одразу ж померла. Ажіотаж довкола цього випадку був спричинений тим, що Чумаченкова і поліцейський рядовий Руденко вирішили «по простоте своей» закопати тіло дитини, не повідомивши про це поліцію. Городовий наглядач Кисилевич

²¹³ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 88-90.

дізнався про це і повідомив у поліцію, тож тіло було ексгумоване і над ним провели судову експертизу. Розтин, котрий провів городовий лікар Нейман, виявив, що дитина була незрілою, через що і померла. Однак, цим історія не закінчилася. Таранкевич дізналася, що дитина нібито була жива при народженні, від старшого священика Києво-Подільського поселення Захаревича, про що доповіла у поліцію і розтин був повторно проведений з тими ж результатами²¹⁴. Причиною всієї колізії було підозріле ставлення до смерті позашлюбної дитини і скарга на бездіяльність квартального, яку подала Таранкевич²¹⁵. Земський лікар Афіногенов розповідає наприкінці ХІХ століття, що у селянок було багато засобів здійснити штучний викидень, від фізичних травм (стрибки, обмотування живота, носіння важких предметів) до доступних народних лікарських засобів²¹⁶. Ми вже відзначали раніше, яким чином освічені повивальні бабки займалися експертизою у таких сумнівних випадках, коли жінку підозрювали у провокуванні штучного викидня чи дітовбивстві. Не є можливим визначити чи Марія Вільчинська справді випадково впала зі сходів, проте пересторога, з якою поставилася Таранкевич до цього випадку, не була безпідставною.

Конфлікт з місцевими повивальними бабками і підозри дітовбивства вже вдруге стали причиною для протистояння між повивальною бабкою і поліцією. Майор Косіщев, який мав затяжний конфлікт із Плавською був радий новому обличчю на цій посаді і навіть написав у 1855 році схвальну посвідку про гарну поведінку Таранкевич²¹⁷. Однак, акушерка мала конфлікт з його наступником на посаді, підполковником фон Штейном. Щоправда, методи фон Штейна дещо вирізнялися. Поліцеймейстр звинувачував жінку не тільки в тому, що вона «склонна к ябедам, нерадива», але і в тому, що вона «занимається распутством». Нібито з причини такої її поведінки він

²¹⁴ ДАКО. – Ф. 13. – оп.1, – спр.2991. – Арк.192-194.

²¹⁵ Там само. – Арк. 147.

²¹⁶ *Миранов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 2000. – С.222.

²¹⁷ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 42.

запропонував Управі звільнити Таранкевич з посади²¹⁸. Розслідування продовжувалося вже після того, як військова поліція була розформована і цю справу продовжив розслідувати пристав Ващенко-Захарченко²¹⁹. До жінки був заснований так званий «повальний обшук». Так називався збір свідчень сусідів людини, над якою ведеться слідство, який застосовувався до судової реформи 1864 року, а після реформи існував під назвою «дознання через окольных людей»²²⁰. Хоча за своїми службовими обов'язками жінка їздила часом у повіт, жила вона у самій Умані, перші п'ять років своєї служби знімаючи флігель в уманського містянина, унтер-офіцера Михайла Підгурського. Оскільки її службові обов'язки передбачали часті від'їзди і акушерка могла не з'являтися у місці проживання декілька днів чи навіть тиждень, вона викликала підозри. Коли знадобилося його свідчення у справі звільнення Таранкевич, Підгурського просили не лише скласти моральний портрет жінки, але й окремо спитали про ці тривалі відлучки, на що він відповів, що жінка була у відставного штаб-ротмістра Бромирського, приймала пологи у його дружини²²¹. Через її вільне пересування, а також, вочевидь, через життя без чоловіка, плітки оточували Таранкевич. Уманський громадянин Владислав Пояловський зауважив слідству, що бачив як Таранкевич «не однажды» проходила через двір, де квартирував відставний майор Іванов. Іванов був вдівцем, а пізніше одружився і його нібито бачили біля її будинку, через що «в народі носилась молва» про їх зв'язок²²². Заходити у будинок холостого чоловіка у провінції вважалося вкрай непристойним для молоді жінки²²³. Містянин Павло Гуль підтвердив слова Пояловського про чутки, проте зауважив, що ані Іванова біля будинку

²¹⁸ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк 93.

²¹⁹Там само. – Арк. 68.

²²⁰*Брянская Е. В.* О развитии доказательств в уголовном процессе дореволюционной России // Сибирский юридический вестник. - № 4 (67). – 2014. – С. 17.

²²¹ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 195.

²²²Там само. – Арк. 197.

²²³*Водовозова Е.* На заре жизни. – Том.2 – Москва, 1987. – С. 143.

Таранкевич, ані її у його дворі, не бачив²²⁴. Ротмістр Назаревич, про якого Таранкевич відмітила у відозві, що він має до неї «личности», тобто особисті претензії, і якого з цієї причини просила не викликати як свідка по справі, засвідчив, що Таранкевич пліткарка:

На запрос этот честь имею объяснить, что неужиточного ли характера и нерадива ли к своей должности, и склонна ли к ябедам повивальная бабка Таранкевич мне этого ничего неизвестно, но только легко можно заключить, что она имеет страсть к сплетням, ибо я и сам однажды слышал, что она на рынке в рядах торговок за какие-то будто бы семейные дела с азартом ниспослала ругательные слова на жену майора Иванова и по этому случаю того дня жена Иванова с женою чиновника Максименка была в полиции и, вероятно, жаловалась об этом на Таранкевич²²⁵.

Факт скарги пізніше був підтверджений іншими свідками, проте вона була усною, через що використати її у справі, вочевидь, було неможливо. Частина опитаних чиновників відповідали на запит поліцеймейстера, що зовсім не знають Таранкевич, через що не можуть судити про її якості, а частина не змогли свідчити через різні обставини (хвороба, від'їзд)²²⁶. Суцільно позитивними були фактично відгук повітового лікаря, що відмітив працелюбність Таранкевич, та відгук Підгурського. Свідчення повітового лікаря про Таранкевич, тим не менш, були розкритиковані помічником начальника повітової поліції фон Штейном, оскільки, за його словами, повітовий лікар не виконує своїх повноважень і тому про спосіб життя Таранкевич нічого не знає²²⁷. Найбільш компрометуючими для Таранкевич були свідчення прапорщика Косьмінського, через які, власне, і постало питання про її аморальну поведінку. Воно було у цій справі чи не головним аргументом для фон Штейна на користь того, що акушерку потрібно звільнити з посади. Косьмінський склав про неї довгий та деталізований відгук, в котрому прапорщик філігранно знищує репутацію Таранкевич і вибілює себе. У відозві Косьмінський розповідає, як дізнався від унтер-офіцера свого полку Брейндгаузена та феєрверкера Карамзіна про

²²⁴ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 199.

²²⁵ Там само. – Арк. 198.

²²⁶ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 200-202.

²²⁷ Там само. – Арк. 176.

Таранкевич, котра нібито заробляє проституцією. «С этого времени я, как человек холостой, ходил к упомянутой Евдокии», – продовжує він. Далі Косьмінський розповідає як він, вирішивши, що Таранкевич займається проституцією через бідність, хотів допомогти їй грошима і подарунками, «снизойти к ней из человеколюбия». Однак, виявилось, що виправити поведінку жінки неможливо:

Из госпиталя по приглашении ея зашел к ней, разговаривал о разных предметах. Она от радости при появлении своего благодетеля, то есть меня, выпила довольно водки, потом, исполнив предмет любовных человеческих страстей, просила у меня денег двадцати рублей клянясь, что имеет в них крайнюю нужду. До этого же хотя я и более этой суммы давал ей, но как в это время таковой не имел при себе в наличности, отказал ей в просьбе чем она осталась недовольна, встала из кровати и отошла к окну с растрепанными волосам, которое растворено, откель вскорости воротилась к кровати как встревоженная нечаянным появлением знакомого ей неожиданного предмета, просила меня удалиться в другую дверь, то есть на задние ворота, чему я удивился, но полагая, что может быть к ней идет какой-либо родственник ускорить отсутствие свое без шума и драки: это было последнее мое одиночное с нею свидание, ныне же, как я полагаю, она просила ускорения моего отсутствия для того чтобы уделить новому своему гостю свободный час свидание для совершения свойственного ей гнусного блуда, полагая иметь от нового гостя более интересу, чем от меня²²⁸.

Важко встановити, чи свідчення Косьмінського були абсолютно неправдивими, проте варто відмітити той факт, що пропорції розпусної поведінки Таранкевич за його описом просто фантастичні. Він описує жінку як справжню повію, котра тільки цим і заробляє на життя, а «что она акушерка по ее образу жизни никогда даже не мог и подумать». В її будинку нібито буває багато чоловіків не лише благородного звання, але й молодих людей нижчих станів. Така характеристика Таранкевич дуже суперечить решті відгуків, отриманих пізніше. Вони, хоча і не є суцільно позитивними, проте лише тільки прозоро натякають на її не зовсім порядний спосіб життя і інтрижку з вдівцем Івановим. Окрім цього, у Таранкевич хоча і були проблеми з практикою, проте вона все ж подає рапорти про прийнятих новонароджених, в тому числі і у дворянських сімей. Враховуючи доволі уважне ставлення до репутації жінок-дворянок, особливо жінок-працівниць, яке ми описували раніше, важко собі уявити, щоб людина з подібною славою

²²⁸ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 186.

могла зберегти бодай якусь клієнтуру, не кажучи вже про пацієнтів серед людей шляхетного звання. Крім цього, Таранкевич заперечує свідчення Косьмінського як цілковиту брехню, називає його «беспорядочным человеком» та розпусником. У якості своєї правоти розповідає про те, що Косьмінського засудили та перевели з кавалерії в піхоту саме через образи, які він їй наніс у 1855 році, а також через справу, заведену проти нього за «корчмовство». 4 серпня 1855 року Косьмінський прийшов до неї у квартиру та запрошував її до себе, а коли жінка відмовилася він побив її та вкусив за палець на руці²²⁹. Слідство не було завершено, оскільки слідчий підполковник Чемерзін потрапив у полон у Кінбурні. Попри те, що у цій справі Лікарська управа стала на сторону Таранкевич, навіть свідчень такої скомпрометованої людини вистачило для того, аби відбулося серйозне розслідування способу життя та моралі Євдокії Таранкевич.

Жінка, котра не мала покровительства родини, оскільки була чужою у місті призначення, була дуже вразливою для наклепу. Особливо важливим є те, з якою пильною увагою люди та слідство ставилися до того, куди ходила Євдокія, в яких дворах та будинках бувала і хто бував у неї, адже вона жила не в будинку свого батька, де авторитет *pater familias* захищав та контролював би її поведінку, а знімала житло, при чому на власні, службові кошти. Від її репутації залежала наявність або відсутність практики та її посада як така, через що у боротьбі з нею був використаний саме цей інструмент.

Результатом цього розслідування стало виправдання Таранкевич, тож вона залишилася на своїй посаді²³⁰. Почасті, для цього склалися сприятливі обставини – військова поліція була розформована разом зі зникненням військових поселень у 1857 році, тож на заміну фон Штейну для розслідування справи Таранкевич прийшла людина зі сторони, пристав Ващенко-Захарченко. Крім справи про повітову повивальну бабку в нього

²²⁹ ДАКО. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 2991. – Арк. 176.

²³⁰ Там само. – Арк. 171.

були більш серйозні завдання – спостерігати, щоб місцеве населення не долучилося до Січневого повстання, що якраз припало на час розслідування. Він неодноразово пише про те, що виконує це завдання у губернське правління²³¹. Ващенко-Захарченко займав нейтральну позицію, не знався на локальних особливостях, тож свідків для повального обшуку підібрав досить випадковим чином. Окрім Підгурського, котрий добре знав Таранкевич, він запросив, наприклад, Молчанського, котрий лише декілька разів з нею вітався. Цьому обурювалася навіть сама обвинувачувана, оскільки серед свідків трапилися як люди, з якими вона вже мала конфлікти, так і люди їй зовсім незнайомі²³². Те, що жінка спробували піддати критиці якість повального обшуку можна вважати однією з її стратегій самозахисту, проте змінити список свідків їй таки не вдалося.

За бажання можна було знайти свідків, котрі б підтримали версію подій фон Штейна. До такого висновку можна дійти з того, як впевнено Косьмінський посилається на окремих осіб для підтвердження своїх свідчень. Серед них були лікар військового госпіталю Лінде, унтер-офіцер його полку Брейндгаузен та феєрверкер Карамзін, квартирний наглядач поліції Мартиченко²³³. Підбір свідків – друзі Косьмінського по полку, військовий лікар і службовець з поліції – говорить сам за себе. З іншого боку, на відміну від Плавської, Таранкевич не могла вилити у відповідь на звинувачення потоки компромату. Однак, вона терпляче відповідала на запити Ващенко-Захарченко, підкріплюючи їх послідовною аргументацією:

Против дальнейшего мнения господина Полицеймейстера обо мне, то есть неужиточного характера и нерадения, почтительнейше докладываю, что этого заключения я вовсе не разумею по следующим причинам: а) со времени моего прибытия в Умань, чему приходится до 9 лет, на неужиточный мой характер местная полиция не получила ни от одного человека жителей никогда не только письменной, но и словесной жалобы, так равно не имеет и полиция и от меня никаких кляуз, так же из жителей уманских с неужиточностью моего характера не жаловались на меня, (о) нерадении же моем г. Полицеймейстер судить исключительно права вовсе не имеет, ибо я

²³¹ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 211.

²³²Там само. – Арк. 204.

²³³ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 89-90.

*состою не только в ведении городской полиции, но и земскую должность занимаю уездной бабки, на удостоверение моего прилежного радения, выданное мне свидетельство из уманской земской полиции за надлежащими подписями, которое прилагаю при сем рапорте августа 5 дня 1861 года*²³⁴.

Хоча жінка не претендує на роль захисниці моральності як повивальна бабка Плавська, у неї все ж було доволі чітке уявлення про власні службові обов'язки.

Обидві жінки активно використовували бюрократичне листування для сигналізуванню проблем губернському начальству та щоб врятувати власну репутацію, але це був не найлегший спосіб вирішення конфліктних ситуацій. Для орієнтації у особливостях бюрократичного листування у 1850-1860 рр. видавали цілі збірки, з яких чиновники могли дізнатися про процес діловодства. Наприклад, такій меті була присвячена книжка «Руководство к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России» 1858 року. Микола Добролюбов наводить витяг звітти, який наглядно демонструє шлях документу з земського суда до губернського правління. Лист мусить пройти 54 посадових особи перш ніж дістанеться адресата²³⁵. Як і рапорт з земського суду, рапорт повітової повивальної бабки і будь-якого іншого чиновника з повіту мусив би пройти приблизно такий самий шлях. Про неповороткість імперського бюрократичного апарату цікаво пише Петро Бібіков, котрий порівнює схеми документообігу з дорогим та малоефективним механізмом, котрий варто замінити²³⁶.

Певних помилок припускалися і наші героїні. Євдокія Таранкевич на початку своєї служби відправила лист одразу до, не більше не менше, Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ. Департамент насварив недосвідчену акушерку у листі до управи і наказав пояснити їй, що

²³⁴ ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 175.

²³⁵ Добролюбов Н.А. «Руководство к наглядному изучению административного порядка течения бумаг в России», 1858 // Собрание сочинений в девяти томах. Том четвертый Статьи и рецензии. Январь-июнь 1859. – Москва-Ленинград, 1962. – С. 292.

²³⁶ Бибиков П.А. Делопроизводство в департаментах // Время. - №11. – 1862. – С. 32-48.

з її проблемами варто звертатися до Управи²³⁷. Як ми бачимо з її подальшої служби, Таранкевич зрозуміла що до чого і сумлінно писала рапорти про те, що вважала за потрібне розповісти начальству. Невтомне бажання висловитися, знайти інстанцію, котра могла б вирішити їхню проблему, вирізняє цих жінок з-поміж інших повітових повивальних бабок губернії, котрі обмежувалися короткими рапортами про народжуваність. Мова, яку вони використовують, манера викладати інформацію та контактувати з владними органами відображає як їхній освітній рівень, так і їхню обізнаність у особливостях чиновницької служби як такої. Потрапивши у конфліктні ситуації, що загрожували їхній службі і заробітку вони випрацювали власні засоби перемовин та переконання. В результаті, Євдокія Таранкевич зберегла свою посаду почасти завдяки цим тактикам, почасти завдячуючи щасливому випадку.

Наше дослідження не є єдиною мікроісторичною розвідкою про повивальну справу. Праця Лорел Ульріх «A Midwife's Tale» присвячена щоденнику повивальної бабки Марти Баллард, котра жила та працювала в американському портовому місті Галловелл на межі XVIII та XIX століть²³⁸. Оскільки основним джерелом у цьому дослідженні є щоденник, Ульріх багато уваги приділяє тому, як авторка конструює свій власний наратив, яким є її бачення власного життя та життя оточуючих людей. У нашому випадку основне джерело не є его-документом. В ньому нема детального опису щоденного досвіду, відчуття інтимності, котре дозволяє людині описати власні емоції, поділитися особистим судженнями. З іншого боку, важко сперечатися з тим, що ці рапорти повивальних бабок, їхні відчайдушні чи сповнені невдоволення скарги не позбавлені емоційного забарвлення, намагання заручитися підтримкою того, хто їх читатиме. Зрештою, у деяких життєвих та професійних ситуаціях папір і перо були єдиною їхньою зброєю для самозахисту. Не позбавлені ці документи і відбитку суб'єктивних

²³⁷ДАКО. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр.2991. – Арк. 67.

²³⁸Ulrich L.T. A midwife's tale: the life of Martha Ballard, based on her diary, 1785-1812. New York, 1990. – 444 p.

суджень та оцінок, розуміння значення власної служби та положення у суспільстві.

Висновки

Ми розглянули яким чином військова адміністрація міста впливала на медичне обслуговування в ньому. Специфічне ставлення військових до медицини як такої та акушерства зокрема поєднувалося з напругою, котру створювало розквартироване військо в місті. Ця напруга стосувалася не лише складних стосунків військових і цивільних службовців, але й «аморальної» поведінки окремих офіцерів та солдатів. Повивальна бабка через специфіку своєї професійної діяльності мала справу з тілесністю, сексуальністю та репродукцією мешканців. Вона не лише приймала незаконнонароджених дітей, але й виконувала роль експертки у випадках, коли потрібно було розслідувати дітовбивство та штучний викидень. Як ми бачимо з нашого казусу, це призводило до перетину інтересів Марти Плавської і Євдокії Таранкевич та військової поліції і керівництва поселення. Останні вважали, що вони можуть в обхід Медичного департаменту вирішувати хто може займати посаду повітової повивальної бабки. Коли цього не вдалося, вони скористалися своєю владою для того, щоб вплинути на переведення чи зміщення з посади невігідних їм жінок. В таких умовах Плавській та Таранкевич лишалося тільки сподіватися на власну обізнаність у своїх правах та обов'язках, підтримку місцевих жителів, гарне ставлення губернського керівництва або їм допомагав щасливий збіг обставин. У конфліктній ситуації дуже яскраво проявилися їхнє розуміння власних повноважень, стосунки з уманськими містянами та особливості формування місцевих еліт у цей час.

Висновки

Ми використали законодавчі постанови щодо повивальних бабок та тексти відомих медиків для того, щоб зрозуміти які очікування формувалися у держави та медичної спільноти щодо вченої повивальної бабки. З'ясувавши, якою була типова освіта повивальної бабки, що складала важливу частину проекту з медикалізації родопомочі, ми вирішили поглянути на наш казус та перевірити, чи справджувалися ці очікування. «Зменшення масштабу» та дослідження випадку акушерок Марти Плавської та Євдокії Таранкевич допомогло нам, з одного боку, порівняти директиви, що надходили зі столиці, з фактичним станом справ на периферії. З іншого боку, це дало змогу перевірити чи жінки могли виходити за рамки покладених на них обов'язків і якщо так, то яким чином і у яких ситуаціях. Прослідкувавши за тим, чи виконують жінки законодавчі приписи і як саме вони розуміють свої повноваження, ми дійшли висновку, що обидві жінки мали набагато більше агентності аніж від них вимагала їхня освіта та встановлені повноваження. Вони не лише приймали так звані «нормальні» пологи, які не потребували допомоги акушера, але впевнено займалися більш складними, «патологічними» випадками. Крім цього, жінки ставили пацієнткам діагнози, цікавилися неординарними випадками, які траплялися їм під час практики як-то діти з рідкісними захворюваннями, незрозумілі жінкам фізіологічні процеси у породіль тощо. Додаткового професійного апломбу їм надавала експертиза, що входила в їхні повноваження.

Розглянувши его-джерела, художню та медичну літератури ми виявили основні соціокультурні тенденції, пов'язані зі сприйняттям родопомочі пацієнтами у Російській імперії першої половини XIX століття. Виявилось, що родопоміч підпала під процеси комодифікації та комерціалізації, котрі суттєво вплинули як на пацієнтів, так і на акушерський персонал. Ще одна важлива риса професійної родопомочі у цей період – її суто міський характер. Нам також важливо було визначити, як саме пацієнти розуміли родопоміч, чи знаходилося їхнє уявлення про неї під впливом медичного

дискурсу, чи релігії та народної медицини. Ми з'ясували, що різні пацієнти виявляли дуже різні ступені обізнаності, але загальна картина виявилася такою, що їхнє уявлення про родопоміч було сумішшю усіх трьох впливів у різних пропорціях. Щодо нашого казусу, то ми дослідили, якими були стосунки Плавської і Таранкевич з їхніми пацієнтами. Основним нашим відкриттям у цьому контексті було те, що Плавській було притаманне досить «ідейне» ставлення до своїх пацієнтів. Жінка допомагала багатьом бідним породіллям, матерям-одиначкам, навіть попри те, що вони не мали грошей. Цей факт вона намагалася підкреслити, щоб продемонструвати різницю між собою та неосвіченими повитухами. Євдокія Таранкевич інакше підходила до формування своєї «клієнтської бази». Зокрема, ми помітили, що жінка, вірогідно, робила певні усвідомлені кроки для того, щоб збільшити кількість своїх пацієнтів через персональні зв'язки та знайомства, особливо у середовищі єврейської громади міста. Відсоток породіль нижчих станів серед її пацієнтів значно нижчий, ніж у Плавської. Цей факт і спроби Таранкевич керувати кількістю своїх пацієнтів, на нашу думку, були пов'язані з комерціалізацією родопомочі. Повітові повивальні бабки мали мізерне, по міркам того часу, жалування, тож їм доводилося жити на гроші, які вони отримували в якості ритуального подарунка під час хрестин новонародженого.

Нарешті, ми спробували розібратися у причинах двох конфліктів, котрі відбуваються між Плавською і Таранкевич та військовою міською поліцією. Нашою основною гіпотезою було те, що підґрунтям для конфлікту ставали тривалі зіткнення між жінками та неосвіченими повитухами Умані, котрі забирали у них клієнтів. Дослідивши специфіку формування еліт у місті, ми виявили, що входження Умані до Києво-Подільського військового поселення вплинуло і на сферу медицини. Керівництво поселення не знаходило спільної мови з жінками, котрих відправляв на посаду повітової акушерки Медичний департамент Міністерства внутрішніх справ, оскільки вважало себе в праві призначати потрібні йому кандидатури. Вірогідною причиною бажання мати

на цій посаді «свою людину» було, як ми думаємо, занадто пильне ставлення Таранкевич та Плавської до не розслідуваних випадків дітовбивств у місті та неконтрольованої діяльності повітух. Використавши звіти акушерок, історіографію, а також інші неопубліковані джерела, що стосуються Умані цього періоду, ми виявили, що військова присутність могла бути причиною певної напруги у місті через аморальну поведінку військових, як-от споживання послуг місцевих повій, випадки викрадення та зґвалтування незаміжніх дівчат офіцерами. Важливо також було зрозуміти, які стратегії жінки використовували в конфліктній ситуації. Тут їх поведінка теж виявилася різною. Марта Плавська активно сигналізувала губернському начальству про наявні проблеми, апелюючи до моралі та передаючи компрометуючу інформацію про керівництво поселень та поліцеймейстера Умані. Вона не сперечалася з переведенням на посаду в іншу губернію і переведення було здійснене у 1852 році. Євдокія Таранкевич була вимушена більше захищатися від звинувачень. Поліцеймейстер звинувачував її не лише в поганому виконанні своєї роботи, але й в розпусній поведінці. Жінка аргументовано пояснювала свою позицію, пробувала вплинути на склад свідків по справі. Їй допомагали персональні зв'язки, налагоджені до конфлікту. Почасти завдяки своїм діям, почасти завдяки збігу обставин вона зберегла посаду за собою. Стратегія активного, розлогого листування з губернським керівництвом була, фактично, одним із небагатьох інструментів, доступних жінкам у цій ситуації і вони використали її попри усю неповороткість імперської бюрократії у цей час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані

Державний архів міста Києва

1. Державний архів м. Києва(ДАК). – Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. – Оп. 288, – Спр. 93

Державний архів Київської області

1. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 1. Київське губернське правління. – Оп. 295. – Спр. 38934.
2. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора. – Оп. 2. – Спр. 1126.
3. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора. – Оп. 2. – Спр. 1191.
4. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора. – Оп. 2. – Спр. 2008.
5. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп.1 – Спр.2779.
6. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 2803.
7. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 2931.
8. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 2991.
9. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 3232.
10. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 3309.
11. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 3392.

12. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 3486.
13. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 13. Лікарська управа. – Оп. 1. – Спр. 3558.

Періодика

1. *Бибиков П.А.* Делопроизводство в департаментах // *Время.* - №11. – 1862. – С. 32-48.

Опубліковані

1. *Добролюбов Н.А.* Собрание сочинений в девяти томах. Том четвертый Статьи и рецензии. Январь-июнь 1859. – Москва-Ленинград: Государственное издательство «Художественная литература», 1962. – 495 с.
2. *Герцен А.И.* Дневник 1842-1845 / Собрание сочинений в тридцати томах. – Том второй. Статьи и фельетоны 1841-1846. – Москва: Издательство АН СССР, 1954. – С
3. *Герцен А.И.* Собрание сочинений в тридцати томах. – Том девятый. Былое и думы 1852-1868. – Москва: Издательство АН СССР, 1956. – 362 с.
4. *Бобков Ф. Д.* Из записок бывшего крепостного человека / Воспоминания русских крестьян XVIII - первой половины XIX века (Сост. Кошелев В.А.). – Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 873-1038.
5. *Боборыкин П.* Безвестная // *Вестник Европы.* – Кн. 5, – Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1886. – С. 128-161.
6. *Боборыкин П. Д.* За полвека / Воспоминания в двух томах. – Том 1. – Москва: «Художественная литература», 1965. – 688 с.
7. *Бокадорова Е. К.* Организация помощи сельскому населению в земских губерниях по отчетам съездов земских врачей // *Родовспоможение в России. Сборник докладов на XI Пироговському съезде.* – Санкт-

- Петербург: Типография министерства путей сообщения, 1906. – С. 34-57.
8. *Вересаев В.* Записки врача. – Москва: Эксмо, 2011. – 448 с.
 9. *Вернадская М.* Женский труд // Собрание сочинений покойной Марии Николаевны Вернадской, урож. Шигаевой. – Санкт-Петербург : тип. Деп. уделов, 1862. – С. 109-126.
 10. *Водовозова Е.* На заре жизни. – Том.2 – Москва: Художественная литература, 1987. – 527 с.
 11. *Волконская М.* Записки княгини Марии Николаевны Волконской. – Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1904. – 212 с.
 12. Высочайше утвержденное положение о Уманской городской полиции (4 мая 1840 г.). – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1841. – Т. 15 (1840). – Ч. 1. – № 13442.
 13. Высочайше утвержденные правила об экзаменах медицинских чиновников (15 июля 1810 г.). – Ст. VII Об экзамене акушеров, повивальных бабок и физиков или судебных врачей, известных ныне под именем инспекторов врачебных управ. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31(1810). – № 24.298.
 14. *Гнедич П.П* Книга жизни (Ред. и примечания В. Ф. Боцяновского). – Ленинград: Прибой, 1929. – 371 с.
 15. *Головина В. Н.* Записки графини Варвары Николаевны Головиной : (1766-1819) / Пер. с фр. рукописи, под ред. и с прим. Е. С. Шумигорского. – Санкт-Петербург : Тип. А. С. Суворина, 1900. – 285 с.
 16. *Горн И.* Повивальная бабка или Достоверное наставление чрез вопросы и ответы,: Каким образом женщине плодом благословенной в родах

вспоможение чинить, и от тяжких припадков заблаговременно ея предостерегать; в случае же упущения такой предосторожности, каким после искусством от бедства и смертельной опасности избавлять ея надлежит. – Москва: при Императорском Московском университете, 1764. – 299 с.

17. *Греч Н. И.* Записки из моей жизни. – Москва-Ленинград: Academia, 1930. – 896 с.
18. *Достоевская А. Г.* Воспоминания – Москва: «Правда», 1987. – 544 с.
19. *Желтухин В.В.* Организация акушерской помощи в Петербурге // Родовспоможение в России. Сборник докладов на XI Пироговском съезде. – Санкт-Петербург: Типография министерства путей сообщения, 1906. – С. 22-34.
20. *Жихарев С. П.* Записки современника с 1805 по 1819 год. – Часть I: Дневник студента. – Санкт-Петербург, Тип. И.И. Глазунова и Комп., 1859. – 408 с.
21. Записки чиновника Министерства финансов Петра Ивановича Голубева // Щукинский сборник. – Вып. 7. – Москва: Типография товарищества А. И. Мамонтова, 1907. – С. 397-511.
22. *Керн А.П.* Воспоминания. – Ленинград: Academia, 1929. – 473 с.
23. *Кочубей В. А* Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. – Санкт-Петербург: Типография Братьев Пантелеевых, 1890. – 314 с.
24. *Лазаревич И.* Внимание к детям и матерям. – Харьков: Университетская типография, 1871. – 470 с.
25. *Лесков Н.С.* Мнение русских евреев о «возможностях», Санкт-Петербург, суббота, 19-го мая 1862 г. // Статьи. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – С. 188-193.
26. *Лесков Н.С.* Вопрос о народном здоровье и интересы врачебного сословия в России // Статьи. – Москва: Директ-Медиа, 2014. – С. 910-927.

27. Медицинский энциклопедический лексикон, составленный членами Общества русских врачей ординаторами Первого военно-сухопутного госпиталя Леем, Тарасовым и Стрелковским. – Ч.V. - Кн. 17, обработанная Леем. – Санкт-Петербург: Типография А. Иогансона, 1846. – 296 с.
28. Медицинский энциклопедический лексикон, составленный членами Общества русских врачей ординаторами Первого военно-сухопутного госпиталя Леем, Тарасовым и Стрелковским. – Ч.1. – Кн. 1, обработанная Леем. – Санкт-Петербург: Типография А. Иогансона, 1846. – 589 с.
29. *Никитенко А. В.* Дневник в трех томах / Под общей редакцией Н. Л. Бродского, Ф.В. Гладкова, Ф.М. Головенченко – Том.2 (1858-1865). – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1955. – 651 с.
30. Об отпуске суммы из Государственного казначейства на жалование акушерам, повивальным бабкам в обеих столицах по прилагаемому штату, и об утверждении Устава повивальным бабкам и наставления Городовым акушерам (13 ноября 1816 г.). – Устав повивальным бабкам. – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1649-1825. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33(1816). – № 26.515.
31. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губернии города Умани в ведомство начальства военных поселений (30 апреля 1838 г.). – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1839. – Т. 13 (1838). – Ч. 1. – № 11183.
32. *Одоевский В.* Дневник. Переписка. Материалы. – Москва: «Дека-ВС», 2005. – 520 с.

33. *Одоевский В.Ф.* Русские ночи. – Ленинград: Издательство «Наука», 1975. – 317 с.
34. Переписка В. Жуковского и А. П. Елагиной 1813-1852. – Москва: Знак, 2009. – 720 с.
35. *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни. Дневник старого врача (Сост. А.Д. Тюриков). – Иваново, 2004. – 426 с.
36. *Писемский А. Ф.* Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 2. – Москва: «Правда», 1959. – 563 с.
37. *Писемский А. Ф.* Собрание сочинений в 9 томах. – Том. 9. – Москва: «Правда», 1959. – 462 с.
38. Письма Н. С. Лескова С.А. Юрьеву, 1870-1872 // Щукинский сборник. – Вып. 5. – Москва: Типография товарищества А. И. Мамонтова, 1907. – С. 460-463.
39. Письма профессора Мудрова // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Санкт-Петербург: Университетская типография, 1861. – Кн.3, Июль-Сентябрь. – С.26-57.
40. *Полонский Я. П.* Повести и рассказы (Прибавление к полному собранию сочинений). – Ч.П. – Санкт-Петербург: Типография В. В. Комарова, 1895. – 596 с.
41. Предмет Департамента военных поселений/ Высочайше утвержденное положение о преобразовании Департамента военных поселений военного министерства (10 июня 1835 г.) – Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1825-1881. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. – Т. 10 (1835). – № 8233.
42. *Рейн Г. Е.* О русском народном акушерстве. – Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1889. – 68 с.

43. *Решетников Ф.* Полное собрание сочинений под редакцией И. И. Векслера. – Том шестой. – Свердловск: Свердловское областное государственное издательство, 1948. – 420 с.
44. *Решетников Ф.* Полное собрание сочинений Ф. Решетникова в двух томах (под. ред. Скабичевского А.М.). – Том 2. – Санкт-Петербург: Издание книжного магазина П.В. Луковникова, 1904. – 1049 с.
45. *Романова О.* Сон юности. Записки дочери императора Николая I Великой княжны Ольги Николаевны, королевы Вюртембергской (Пер. М. Беннингаузен-Будберг). – Париж: Военная быль, 1963. – 270 с.
46. Сборник законов, правил, наставлений, и распоряжений Правительства для врачей, фармацевтов, ветеринаров и прочих медицинских чинов с указанием официальных изданий в 3-х частях / Сост. Войно И.К. – Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1871. – 583 с.
47. Свод учреждений и уставов врачебных по гражданской части // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Том XIII. – Ч.3. – 968 с.
48. *Сеченов И.* Записки русского профессора от медицины. – Москва: АСТ, 2014. – 94 с.
49. Татевский сборник С. А. Рачинского. – Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – 278 с.
50. *Тенишева М.К.* Впечатления моей жизни. Воспоминания. – Москва: Захаров, 2002. – 384 с.

Література

Монографії та збірки статей

1. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – 415 с.
2. *Богданов К. А.* Врачи, пациенты, читатели : Патографические тексты русской культуры. – Санкт-Петербург: Азбука, 2017. – 504 с.
3. *Лотман Ю.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства XVIII – нач. XIX века. – Санкт-Петербург: «Искусство СПб», 1994. – 399 с.
4. *Мельгунов С. П.* Александр I. Сфинкс на троне. – Москва: Вече, 2010. – 368 с.
5. *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 1. – Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. – 548 с.
6. *Шандра В.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні. (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН. України, 2016. – 340 с.
7. *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – 445 с.
8. *Armstrong D.* Bodies of knowledge/knowledge of bodies // Reassessing Foucault: Power, medicine and the body (Ed. by Jones C., Porter R.). – London: Routledge, 1994. – P.17-28.
9. *Becker E.M.* Medicine, Law and the State in Imperial Russia. – Budapest, Central European University Press, 2011. – 413 p.
10. Consultations // Patient's Progress: Doctors and Doctoring in Eighteenth-Century England (Porter D., Porter R.). – Stanford University Press, 1989. – P. 70-95.
11. *Engelstein L.* The keys to happiness. Sex and the search for modernity in fin-de-siècle Russia. - Ithaca, New York: Cornell University Press, 1994. – 368 p.

12. *Hanson C.* Introduction // A cultural history of pregnancy: pregnancy, medicine and culture, 1750-2000. – Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 303 p.
13. *Kuxhausen A.* From the womb to the body politic: raising the nation in enlightenment Russia. – Madison: University of Wisconsin Press, 2013. – 228 p.
14. *Marland H.* Dangerous motherhood: insanity and childbirth in Victorian Britain. – Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 303 p.
15. *Midwives, Society and Childbirth: Debates and Controversies in the Modern Period/* Ed. by Marland H., Rafferty A. M. – Routledge, 2002. – 278 p.
16. *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives.* – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982. – 317 p.
17. *Petrovsky-Shtern Y.* The golden age shtetl: a new history of jewish life in East Europe. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – 431 p.
18. *Ransel D.* Mothers of misery: child abandonment in Russia. – Princeton: Princeton University Press, 1988. – 330 p.
19. *The Oxford Handbook of the History of Medicine* (Ed. by Mark Jackson). – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 896 p.
20. *Ulrich L.T.* A midwife's tale: the life of Martha Ballard, based on her diary, 1785-1812. New York: Alfred A. Knopf, 1990. – 444 pp.

Статті

1. *Брянская Е. В.* О развитии доказательств в уголовном процессе дореволюционной России // Сибирский юридический вестник. - № 4 (67). – 2014. – С. 15-20.
2. *Данилишина, Е. И. Обысова Е. С.* Н. М. Максимович-Амбодик – Москва: Медицина, 1976. – 50 с.
3. *Кандаурова Т. Н.* Военные поселения в России XIX в.: социокультурные аспекты развития // Вестник РГГУ. – № 4. – 2012. – С. 32-41.

4. *Кобченко К.* Перша форма жіночої професійної освіти (до 165-річчя заснування Інституту повивального мистецтва при Університеті Св. Володимира) // Українознавство: календар-щорічник (Упор. Піскун В., Ціпко А.) – Київ: Київський університет, 2010. – С.120-132.
5. *Мицюк Н. А. Покусаева В.Н.* Ведение беременности в дореволюционной России: от традиционных практик к медицинскому знанию // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – №2. – Смоленск, 2016. – С. 85-94.
6. *Пушкарева Н.Л., Мицюк Н. А.* Повивальные бабки в истории медицины России (XVIII – сер. XIX в.) // Вестник Смоленской государственной медицинской академии. – 2018. – Т. 17, № 1. – С. 179-189.
7. *Цвелев Ю.В., Абашин В.Г., Кальченко А.П.* «О порядочном учреждении бабичьева дела в пользу общества» (К 250-летию указа Правительствующего Сената) // Журнал акушерства и женских болезней. – Том. III. – Вып. 1. – 2005. – С. 127-135.
8. *Listova T.A.* Russian rituals, customs and beliefs associated with the midwife (1850-1930) // Russian traditional culture: religion, gender, and customary law / edited by Marjorie Mandelstam Balzer. – Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1992. – P. 122-142.
9. *Schiebinger L.* Skeletons in the closet: the first illustrations of the female skeleton in eighteenth-century anatomy // Representations. - № 14 – Spring, 1986. – University of California Press, 1986. – P. 42-82.

Довідкова література

1. Encyclopedia of Medical Anthropology / Ed. by Carol R. Ember and Melvin Ember. – Vol I. – New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers, 2004. – 1071 p.